

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

İNSANİ GELİŞMİŞLİK ENDEKSİ VE KAMU HARCAMALARI İLİŞKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEVDA OKŞAK

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. AYKUT EKİNCİ

BİLECİK, 2025

10749214

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

İNSANİ GELİŞMİŞLİK ENDEKSİ VE KAMU HARCAMALARI İLİŞKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEVDA OKŞAK

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. AYKUT EKİNCİ

BİLECİK, 2025

10749214

BEYAN

İnsani Gelişmişlik Endeksi ve Kamu Harcamaları İlişkisi adlı yüksek lisans tezi hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.			
DESTEK ALINMIŞTIR		DESTEK ALINMAMIŞTIR	X
Destek alındı ise;			
Destekleyen kurum;			
Desteğin Türü		Proje Numarası	
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)			
2- TÜBİTAK			
Diğer;.....			
ETİK KURUL onayı var ise;			
ETİK KURUL karar tarih/sayı:	/.....	

Sevda OKŞAK

Tarih

İmza

ÖN SÖZ

Bu tezin yazımı aşamasında, çalışmaya başlayıp bitirmemde çok emeği olan danışman hocam Sayın Prof. Dr. Aykut Ekinci'ye değerli katkılarından ve anlayışından dolayı içten teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Doç. Dr. Muhammed Benli hocama da sabırlarından ve çok değerli yardımlarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Bu süreçte benden desteğini esirgemeyen aileme özellikle de oğlum Kaan'a her an yanımda olduklarından dolayı sonsuz teşekkür ederim.

Sevda OKŞAK

2025

ÖZET

İNSANİ GELİŞİMİŞLİK ENDEKSİ VE KAMU HARCAMALARI

İLİŞKİSİ

Ekonomik büyümenin toplumsal refaha doğrudan dönüşüp dönüşmediği iktisat literatüründe önemli bir tartışma konusudur. Kamu harcamaları, özellikle eğitim ve sağlık gibi alanlara yönlendirildiğinde, insani gelişmişliği artırarak bireylerin yaşam kalitesini yükseltebilir. Bu çalışma, kamu harcamalarının insani gelişme üzerindeki etkisini BRICS-T ülkeleri (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye) örneği üzerinden ampirik olarak analiz etmektedir. Kamu harcamalarının HDI üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla kişi başına düşen gelir, eğitim süresi, enflasyon, işsizlik ve kentleşme gibi kontrol değişkenleri modele dahil edilmiştir. Panel veri seti kullanılarak yapılan analizler, kamu harcamalarının insani gelişmişlik üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Eğitim ve sağlık harcamalarının HDI'yi artırmada kilit rol oynadığı, ancak kamu harcamalarının etkisinin ülkelere göre değişiklik gösterdiği bulgulanmaktadır. Ayrıca, ekonomik büyümenin insani gelişmeye katkı sağladığı görülmekle birlikte, tek başına yeterli olmadığı ve kamu politikalarıyla desteklenmesi gerektiği ortaya konulmaktadır. Elde edilen sonuçlar, kamu harcamalarının etkin ve sürdürülebilir yönetiminin insani gelişmişliği teşvik etmek için kritik bir faktör olduğunu göstermektedir. Politika önerileri kapsamında, kamu harcamalarının eğitim ve sağlık gibi alanlara yönlendirilmesi, harcamaların verimli kullanımı ve makroekonomik istikrarın sağlanması öne çıkmaktadır. Bu çalışma, kamu harcamalarının yalnızca ekonomik büyümeyi değil, aynı zamanda bireylerin yaşam kalitesini artıran sosyal boyutları da kapsamı gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kamu harcamaları, insani gelişmişlik, HDI, BRICS-T.

ABSTRACT

RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN DEVELOPMENT INDEX AND PUBLIC EXPENDITURES

Whether economic growth directly translates into social welfare remains a key debate in economic literature. Public expenditures, particularly those directed towards education and healthcare, have the potential to enhance human development by improving individuals' quality of life. This study empirically examines the impact of public expenditures on human development in BRICS-T countries (Brazil, Russia, India, China, South Africa, and Turkey). To determine the effect of public spending on HDI, control variables such as per capita income, years of schooling, inflation, unemployment, and urbanization are included in the model. Using a panel data approach, the findings indicate that public expenditures have a positive and significant effect on human development. Education and healthcare expenditures play a key role in increasing HDI, yet their impact varies across countries. Additionally, while economic growth contributes to human development, it is found to be insufficient on its own and must be supported by public policies. The results highlight the critical role of efficient and sustainable public expenditure management in fostering human development. Policy recommendations emphasize allocating public expenditures to education and healthcare, ensuring spending efficiency, and maintaining macroeconomic stability. This study underscores that public expenditures should not only focus on stimulating economic growth but also on improving social welfare and the quality of life for individuals.

Keywords: Public expenditures, human development, HDI, BRICS-T.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖN SÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
TABLolar LİSTESİ.....	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ	viii
KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ	ix
1.GİRİŞ	1
2. KAMU HARCAMALARI UNSURLARI	6
2.1. Kamu Harcamalarının Kavramı	6
2.1.1. Kamu Harcamalarının Özellikleri	8
2.2. Kamu Harcamalarının Sınıflandırılması	9
2.2.1. Kamu Harcamalarının Ekonomik Sınıflandırılması	10
2.2.1.1. Reel Harcamalar	10
2.2.1.1.1. Yatırım Harcamaları	10
2.2.1.1.2. Cari Harcamalar	11
2.2.1.2. Transfer Harcamaları	12
2.2.2. Kamu Harcamalarının İdari Sınıflandırılması	13
2.2.3. Kamu Harcamalarının Fonksiyonel Sınıflandırılması	14
2.2.3.1. Eğitim Harcamaları	14
2.2.3.2. Sağlık Harcamaları	15
2.2.3.3. Savunma Harcamaları	16
2.2.3.4. Altyapı Harcamaları	17
2.3. Kamu Harcamalarının Artış Nedenleri	18

2.3.1. Kamu Harcamalarının Görünüşte Artış Nedenleri	19
2.3.1.1. Ülke Sınırları ve Nüfusun Değişmesi	19
2.3.1.2. Bütçe Usullerinin Değişimi	19
2.3.1.3. Paranın Satın Alma Gücünde Azalma	20
2.3.1.4. Aynı Ekonomiden Para Ekonomisine Geçiş	20
2.3.1.5. Kamulaştırma ve Millileştirme	21
2.3.2. Kamu Harcamalarında Gerçek Artış Nedenleri	21
2.3.2.1. İktisadi Nedenler	21
2.3.2.2. Sosyal Nedenler	22
2.3.2.3. Siyasal nedenler	23
2.3.2.4. Teknolojik Nedenler	23
2.3.2.5. Savunma ve Askeri Harcamalara Dayalı Nedenler	24
2.4. Kamu Harcamalarının Artışını Açıklamaya Yönelik Yaklaşımlar	24
2.4.1. Wagner Yaklaşımı	24
2.4.2. Peacock-Wiseman Yaklaşımı: Sıçrama Tezi	25
2.4.3. Maksimizasyon Yaklaşımı	26
2.4.4. Sosyal Refahın Artırılması Yaklaşımı	26
2.4.4.1. Faydacılık Yaklaşımı	27
2.4.4.2. Rawls'ın Yaklaşımı	28
2.4.4.3. Amartya Sen'in Yaklaşımı	30
2.4.5. Kamu Harcamalarının Artışı ile İlgili Diğer Görüşler	32
3. İNSANİ GELİŞME YAKLAŞIMI, İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ VE ÖLÇÜLMESİ.....	35
3.1. İnsani Gelişme Yaklaşımı	35
3.2. İnsani Gelişme Yaklaşımının Tarihsel Gelişimi	37
3.3. İnsani Gelişme Yaklaşımının Önemi	40

3.4. İnsani Gelişme Endeksi	43
3.5. İnsani Gelişme Endeksi Bileşenleri ve Alt Endekslerin Hesaplanması	45
3.5.1. Sağlık Boyutu: Uzun Sağlıklı Yaşam	49
3.5.2. Eğitim Boyutu: Okur-Yazar Ve Okullaşma Oranı	49
3.5.3. Ekonomi Boyutu: İyi Bir Yaşam Düzeyi	50
3.6. İnsani Gelişme Endeksi'nde Yapılan Değişiklikler	51
3.7. İnsani Gelişme Endeksi'ne Yönelik Eleştiriler	53
3.8. İnsani Gelişme ve Yoksulluk İlişkisi	56
3.9. İnsani Gelişme ve Kamusal Harcamalar	58
3.9.1. İnsani Gelişme ve Eğitim Harcamaları İlişkisi	58
3.9.2. İnsani Gelişme ve Sağlık Harcamaları İlişkisi	60
3.9.3. İnsani Gelişme ve Savunma Harcamaları İlişkisi	61
3.9.4. İnsani Gelişme ve Altyapı Harcamaları İlişkisi	62
4. KAMU HARCAMALARININ İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ ÜZERİNE ETKİLERİNİN EKONOMETRİK MODEL YARDIMIYLA TEST EDİLMESİ.....	63
4.1. Kamu Harcamaları ile İnsani Gelişme Endeksi'ne İlişkin Literatür	63
4.2. Ekonometrik Metodoloji	74
4.2.1. Veri Seti	74
4.2.2. Metodoloji ve Ampirik Bulgular	76
4.2.3. Analiz Sonuçları	81
5. SONUÇ	84
KAYNAKÇA	87

TABLULAR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 3.1. 1990-2025 Yılları Arasındaki İnsani Gelişme Raporları Üst Başlıkları.....	38
Tablo 3.2. Boyut Endekslerini Oluşturma	45
Tablo 3.3. Sudan Örneği.....	46
Tablo 4.1. Değişkenlere İlişkin Özet Bilgiler	75
Tablo 4.2. Tanımlayıcı İstatistikler	76
Tablo 4.3. Pesaran ve Yamagata (2008) Homojenlik Testi	77
Tablo 4.4. Yatay Kesit Bağımlılığı Testi	77
Tablo 4.5. Birim Kök Testi	78
Tablo 4.6. Eşbütünleşme Testleri	79
Tablo 4.7. Regresyon Sonuçları	81

ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 2.1. Kamu Kesimi ve Özel Kesimin İşleyişi	6
Şekil 2.2. Kamu Harcamalarının Sınıflandırılması	9
Şekil 2.3. Benthamcı Sosyal Refah Fonksiyonuna Göre Bireylerin Refahı Birbirlerinin Tam İkamesidir	27
Şekil 3.1. İnsani Gelişme Endeksi'nin Oluşumu	44

KISALTMALAR VE SİMGELER LİSTESİ

- ABD** : Amerika Birleşik Devletleri
- ADF** : Augmented Dickey Fuller Testi
- AIC** : Akaike Information Criterion (Akaike Bilgi Kriteri)
- AMG** : Augmented Mean Group (Genişletilmiş Ortalama Grup)
- ARDL** : Autoregressive Distributed Lag Bound Test (Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Sınır Testi)
- BM** : Birleşmiş Milletler
- BRICS-T** : Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye
- CADF** : Cross-Sectionally Augmented Dickey-Fuller (Yatay Kesitsel Genişletilmiş Dickey-Fuller)
- CCE** : Common Correlated Effects (Ortak Bağıntılı Etkiler)
- DOLS** : Dynamic Ordinary Least Squares Estimator (Devingen Sıradan En Küçük Kareler Tahmincisi)
- FDH** : Free Disposable Hull (Serbest Atılabilir Zarf)
- FE** : Fixed Effects Model (Sabit Etkiler Modeli)
- FGLS** : Feasible Generalized Least Squares (Uygulanabilir Genelleştirilmiş En Küçük Kareler)
- FMOLS** : Fully Modified Ordinary Least Squares (Tam Değiştirilmiş Sıradan En Küçük Kareler)
- GLM** : Generalized Linear Model (Genelleştirilmiş Lineer Model)
- GMM** : System Generalized Method of Moments (Sistem Genelleştirilmiş Momentler Metodu)
- GNS** : Genereal Nested Spatial Model (Genel İç İç Mekânsal Model)
- GSMH** : Gayri Safi Milli Hasıla
- GSYİH** : Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
- HDI** : Human Development Index [İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE)]

- HDR** : Human Development Report [İnsani Gelişme Raporu (İGR)]
- HDRO** : Human Development Report Office [İnsani Gelişme Raporları Ofisi (İGRO)]
- IHDI** : Islamic Human Development Index (İslami İnsani Gelişme Endeksi)
- ILO** : International Labour Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü)
- IMF** : International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
- İHD** : İnsan Hakları Derneği
- İİT** : İslam İşbirliği Teşkilatı
- İŞKUR** : İş ve İşçi Bulma Kurumu
- KMO** : Kaiser- Meyer-Olkin Testi
- KPSS** : Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin Testi
- MEB** : Milli Eğitim Bakanlığı
- MPI** : Multidimensional Poverty Index (Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi)
- OECD** : Organisation For Economic Co-operation and Development (Ekonomik İşbirliği Ve kalkınma Örgütü)
- pooled OLS** : Pooled Ordinary Least Squares (Havuzlanmış Sıradan En Küçük Kareler)
- RE** : Random Effects Model (Rassal Etkiler Modeli)
- SESRIK** : Statistical, Economic and Social Research and Training Center For Islamic Countries (İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi)
- SGP** : Satın Alma Gücü Paritesi
- SIMNLIN** : Simultaneous Nonlinear Equations Procedure (Eşanlı Doğrusal Olmayan Denklem Prosedürü)
- SYSLIN** : Simultaneous Linear Equations Procedure (Eşanlı Doğrusal Denklem Prosedürü)
- TBMM** : Türkiye Büyük Millet Meclisi
- TDK** : Türk Dil Kurumu
- UNDP** : United Nations Development Programme [Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP)]
- VECM** : Vector Error Correction Model (Yöney Hata Düzeltme Modeli)

WB : World Bank (Dünya Bankası)

WDI : World Development Indicators (Dünya Kalkınma Göstergeleri)

WHO : World Health Organization (Dünya Sağlık Örgütü)

1. GİRİŞ

İnsanlar bir araya gelmeye başlayınca ortak ihtiyaçlar da kendini göstermeye başlamış, dolayısıyla bu durumun da üstesinden gelecek bir sistem arayışına girilmiş ve devlet kavramı ortaya çıkmıştır. İnsan ihtiyaçları sonsuz ama onu karşılayacak kaynakların kıt olması durumu, bu kıt kaynakların en etkin biçimde kullanılmasını gerektirmiştir. Devletin kıt kaynakları etkin biçimde kullanıp insan ihtiyaçlarını karşılaması, bütçesi önceden belirlenmiş olan kamu harcamaları ile mümkün olmaktadır. Kamu harcamaları, belirli dönemlerde devlet tarafından yapılmakta ve bu harcamalar kamu kesiminin büyüklüğünü de belirlemektedir. Ülkelerin ekonomik ve kültürel açıdan kalkınması, kamu harcamalarında zaman içerisinde düzenli bir artışa sebebiyet vermektedir. Kamu harcamalarında gerçekleşen artış her ülkenin içsel sebeplerine bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

Devletin, ekonomideki rolü, inişli-çıkışlı bir seyir izleyerek, bazı dönemlerde artmış ve bazı dönemlerde de azalmıştır. Özellikle de ekonomik kriz dönemlerinde müdahaleler uygun politikalarla artırılırken, ekonomi normal bir seyirde devam ettiğinde, kamunun, biraz daha geri planda kaldığı görülmüştür. 1929 Ekonomik Bunalımı ile kamunun ekonomiye müdahalesi daha da artmıştır.

Ekonomik kalkınma sürecinde devletin rolü ve kamu harcamalarının toplumsal refaha etkisi, iktisat literatüründe uzun süredir tartışılan önemli konular arasında yer almaktadır. Geleneksel büyüme modelleri uzun yıllar boyunca ekonomik büyüme ve kişi başına düşen gelir gibi göstergeleri kalkınmanın temel ölçütleri olarak kabul etse de, son yıllarda kalkınmanın yalnızca ekonomik büyümeden ibaret olmadığı, bireylerin eğitim, sağlık ve yaşam kalitesi gibi temel alanlardaki durumlarının da dikkate alınması gerektiği geniş çapta kabul görmüştür. Bu bağlamda, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından geliştirilen İnsani Gelişim Endeksi (HDI), kalkınmanın ekonomik boyutunun yanı sıra eğitim ve sağlık göstergelerini de içeren çok boyutlu bir refah ölçütü olarak öne çıkmaktadır.

Kamu harcama çeşitleri içerisinde bulunan eğitim ve sağlık harcamaları, insana yapılan yatırım olması ve ülkelerin beşerî sermaye stokunu artırmasından dolayı, kalkınma carisi olarak adlandırılmaktadır. Eğitim ve sağlık harcamalarının faydaları gelecek yıllarda da görülmekte, sadece kullanıldığı dönemle sınırlı kalmamaktadır. Kalkınma carileri, ülkelerin gelişmişlik seviyelerini de artırmaktadır. Sağlık hizmetlerinden her birey, hak ettiği şekilde yararlanmalıdır. Devlet de bu hakkın iyileştirilmesi ve geliştirilmesiyle sosyal refahı artırmaktadır. Eğitim harcamaları, bireysel fayda sağlarken pozitif dışsallığa da sebep

olmakta, eğitim alan kişinin yakın çevresinden başlayarak tüm topluma faydası bulunmaktadır. Eğitim harcaması, bilimsel, teknolojik, sosyal, iktisadi ve siyasi alanlarda da gelişmişliği olumlu etkilemektedir. İnsanlar topluluk halinde yaşamaya başladıklarında, kendilerini iç ve dış tehditlere karşı korumak için fiziki güce ihtiyaç duymuşlardır ve halen daha bu güç ile ülkenin bütünlüğünü sağlamaktadırlar. Devlet, savunma harcamaları ile bu gücü desteklemekte, aksi halde dışarıdan gelen tehditlere karşı varlığını korumada zorlanmaktadır. Her ülke, nüfusu, jeopolitik konumu, siyasi yapısı ve ekonomik durumunu göz önünde bulundurarak savunma harcamalarına bir bütçe ayırmaktadır. Devlet, ekonomide ilerlemenin iyi olmasını istediğinden altyapı harcamalarına da bütçe ayırmaktadır. Altyapı yatırımları ülkenin üretim faktörlerinin verimliliğini artırırken, ülkenin kalkınmasına da yardımcı olmaktadır.

HDI'yi belirleyen faktörler arasında kamu harcamalarının oynadığı rol, gerek teorik gerekse ampirik literatürde giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Kamu harcamaları, özellikle eğitim, sağlık ve altyapı yatırımları aracılığıyla insan sermayesini güçlendirerek uzun vadede ekonomik büyümeyi ve toplumsal refahı artırabilir. Kamu harcamalarının insani gelişmeye etkisi kamu ekonomisi, insan sermayesi teorisi ve kalkınma iktisadi çerçevesinde ele alınmaktadır. Becker (1964) ve Lucas (1988) tarafından geliştirilen insan sermayesi modelleri, eğitim ve sağlık yatırımlarının bireylerin verimliliğini ve gelir seviyesini artırarak refah düzeyini yükselttiğini öne sürmektedir. Aynı zamanda, Barro (1996) ve Mankiw vd. (1992) gibi büyüme modellerine dayanan çalışmalar, kamu harcamalarının sürdürülebilir büyüme ve refah artışı üzerindeki etkilerini vurgulamaktadır.

Çağımızda, sosyal refah da en az ekonomik refah kadar ülkelerin gelişmişlik göstergelerinde başı çekmektedir. Önceleri ülkeler, GSYİH (Gayri Safi Yurt İçi Hasıla) arttığında gelişmişliklerinin de artacağını düşünerek o yönde politika izliyor, gelirlerini artırmaya çabalıyorlardı. 1990 yılına gelindiğinde, Amartya Sen tarafından ortaya atılan, Mahbub ul Haq tarafından da kavramsallaştırılan İnsani Gelişmişlik Kavramı, GSYİH' nın tek başına gelişmişlik üzerinde etkili olmadığını ortaya koymuştur. İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı'nın çerçevesini temel ihtiyaçlar yaklaşımı oluştursa da aralarındaki ayırt edilen fark, Sen'in ortaya koyduğu Yapılabilirlik Yaklaşımı'nın İnsani Gelişme Yaklaşımı'nda yer bulmasıdır.

Ancak, kamu harcamalarının insani gelişmişlik üzerindeki etkisi, harcama türüne, etkinliğine ve ülkenin kurumsal yapısına bağlı olarak değişebilir. Teorik olarak, eğitim ve sağlık harcamaları insan sermayesini geliştirerek uzun vadeli kalkınmaya katkı sağlarken,

aşırı veya verimsiz kamu harcamaları bütçe açıklarına, vergi yüküne ve kaynak tahsisinde verimsizliklere yol açabilir. Özellikle rent-seeking (rant kollama) davranışlarının yaygın olduğu ekonomilerde, kamu harcamalarının etkinliği azalarak insani gelişme üzerinde beklenen olumlu etkileri yaratamayabilir (Acemoglu & Robinson, 2012). Ayrıca, savunma ve borçlanma gibi harcama kalemlerinin artması, eğitim ve sağlık gibi sosyal harcamaların azalmasına neden olabilir ve bu durum insani gelişmişliği olumsuz etkileyebilir (Devarajan vd., 1996).

Her ülkenin iktisadi, politik, sosyal yapısı birbirinden farklı olduğundan, bunların belirlenmesi ve ölçülmesi zor olmaktadır. Ülkelerin veya bir bölgenin insani gelişmişlik performans düzeyini ölçmesi açısından, 1990 yılında, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından İnsani Gelişmişlik Endeksi (HDI) yürürlüğe girmiş ve o tarihten itibaren her yıl İnsani Gelişim Raporları (HDR) hazırlanmaya başlanmıştır. HDI, birden fazla endeksten oluşmakta olup tek bir endeks altında toplanabilen bileşik bir endekstir. HDI, insani gelişmenin üç boyutuyla; uzun, sağlıklı ömür, bilgi ve insanların refahını sağlayacak yaşam standardıyla bölgelerin ve ülkelerin genel başarılarını ölçmektedir. HDR, her yıl ülkelerin insani gelişmişlik durumunu değerlendirirken, seçilen konu hakkında da analizler geliştirmektedir. Raporlardaki istatistiksel veriler, uluslararası düzeyde ve alanında uzman kişi veya kuruluşlar tarafından paylaşılmaktadır.

İnsani Gelişme Yaklaşımı, yoksulluk ve gelişmişlik arasında farklı bakış açısı sunmaktadır. UNDP, yoksulluğun maddi olmayan yanlarını; ortalama yaşam süresi, kalitesi, sağlık hizmetlerine erişim ve eğitim gibi unsurları vurgulamakta, yoksulluk için uygulanan küresel politikaların, yoksulluğu daha da artırdığını ifade etmektedir. Yoksullukla mücadelede devlet, kamu bütçesinden transfer harcamalarını (sosyal kamu harcamalarını) kullanmaktadır. Kamu harcamaları, yoksulluğun azaltılması ve insani gelişmişliğin artırılması için kullanılması gereken bir araçtır.

Bu çalışma, kamu harcamalarının insani gelişmişlik üzerindeki etkisini ampirik olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Kamu harcamalarının HDI üzerindeki etkisi incelenirken, kişi başına düşen gelir, eğitim seviyesi, enflasyon, işsizlik ve kentleşme gibi değişkenler kontrol değişkenleri olarak modele dahil edilmiştir. Bu kontrol değişkenleri, kamu harcamalarının HDI üzerindeki etkisini daha doğru bir şekilde ölçebilmek ve olası yanlılıkları gidermek amacıyla kullanılmıştır. Örneğin, kişi başına düşen gelir artışı, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimi artırarak insani gelişmeyi teşvik edebilirken, yüksek enflasyon ve işsizlik oranları bireylerin yaşam kalitesini düşürebilir. Bu bağlamda, çalışma kamu harcamalarının HDI

üzerindeki etkisini kontrol değişkenleriyle birlikte ele alarak daha kapsamlı bir analiz sunmaktadır.

Çalışmada, örneklem olarak BRICS-T ülkeleri (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye) seçilmiştir. Bu ülkeler, hem hızlı ekonomik büyüme gösteren gelişmekte olan ülkeler arasında yer almakta hem de kamu harcamalarının ve devletin ekonomik yapılarındaki rolünün farklılık gösterdiği ülkeler olması açısından incelenmeye değer bir grup oluşturmaktadır. BRICS-T ülkeleri, büyük ve çeşitlendirilmiş ekonomilere sahip olmalarına rağmen, insani gelişmişlik düzeyleri açısından önemli farklılıklar göstermektedir. Örneğin, Çin ve Rusya gibi ülkeler eğitim ve sağlık hizmetlerine yüksek kamu harcamaları ayırırken, Hindistan ve Güney Afrika gibi ülkelerde bu harcamalar nispeten daha düşük ve eşitsizlik oranları daha yüksektir. Türkiye ise hem Avrupa hem de Orta Doğu arasında bir köprü niteliği taşıyan bir ekonomi olarak kamu harcamalarının insani gelişmişlik üzerindeki rolünü anlamak için önemli bir örnek sunmaktadır.

BRICS-T ülkelerinin seçilmesi, çalışmanın kamu harcamalarının HDI üzerindeki etkisinin farklı ekonomik, siyasi ve kurumsal yapılara sahip ülkeler arasında nasıl değiştiğini anlamamıza olanak sağlamaktadır. Bu ülkeler, gelişmiş ülkelere farklı olarak devletin ekonomi içindeki rolünün daha büyük olduğu, ancak aynı zamanda kamu politikalarının etkinliğinin ve verimliliğinin ülkeye göre farklılık gösterdiği bir grup olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla, kamu harcamalarının HDI üzerindeki etkisinin ülke özelliklerine ve kamu yönetimi kapasitesine göre nasıl şekillendiğini incelemek açısından BRICS-T ülkeleri uygun bir örneklem sunmaktadır.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde kamu harcamalarının tanımı, özellikleri, sınıflandırılması, artış nedenleri ve bu artışı açıklamaya yönelik yaklaşımlar ele alınmıştır. Eğitim, sağlık, savunma ve altyapı harcamaları, kamu harcamalarının içinde olduğundan, insani gelişmişlik üzerinde etkilerinin yadsınamayacak kadar önemli olduğu ifade edilebilir.

Çalışmanın ikinci bölümünde insani gelişme kavramı, İnsani Gelişme Yaklaşımı ve unsurları, İnsani Gelişme Endeksi ve ölçüm yöntemleri, yıllar içinde endekste oluşan değişiklikler, endekse yönelik eleştiriler ele alınmıştır. Bu bölümde insani gelişmişliği yakından ilgilendiren, insanların yaşam standartlarının artırılması içinde bulunan yoksulluk kavramı, insani gelişmeyle birlikte değerlendirilmiştir. Çalışmada ele alınan kamusal harcamaların;

eğitim, sağlık, savunma ve altyapı harcamalarının insani gelişmişlik ile ilişkilerinin ayrı ayrı üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, kamu harcamaları ve insani gelişmişlik ile ilgili yerli ve yabancı literatür araştırması yapılarak, konu hakkındaki çalışmalar değerlendirilmiştir. Çalışmada kullanılacak modeller tanıtılarak, uygulamada kullanılan veriler ve uygulama sonuçlarına yer verilmiştir.

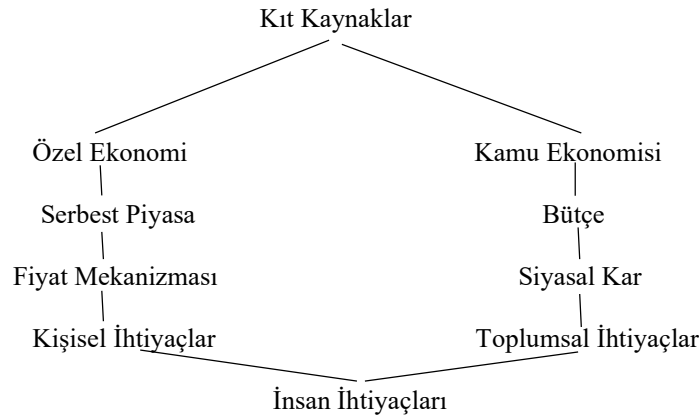
Çalışmanın son bölümünde, çalışmanın geneli ile alakalı bir sonuca varılarak, düşünce ve önerilere yer verilmiş ve çalışma sonlandırılmıştır. Çalışmanın sonuçları, kalkınma politikaları açısından da önemli çıkarımlar sunmaktadır. Kamu harcamalarının insan sermayesi üzerindeki uzun vadeli etkileri göz önüne alındığında, politika yapıcıların eğitim ve sağlık harcamalarını artırarak insani gelişmeyi teşvik etmeleri gerektiği yönünde bulgular elde edilmesi beklenmektedir. Ancak, kamu harcamalarının etkinliği ülkenin kurumsal yapısı, yönetim kalitesi ve bütçe dengesi gibi faktörlere bağlıdır. Bu nedenle, yalnızca kamu harcamalarının artırılması değil, aynı zamanda bu harcamaların etkin ve verimli kullanılması da insani gelişmişlik açısından kritik bir rol oynamaktadır.

2. KAMU HARCAMALARI UNSURLARI

2.1. Kamu Harcamalarının Kavramı

İnsanlar bir arada yaşamaya başladıktan sonra toplum düzeninin, iç ve dış güvenliğinin, adaletli hukuk sisteminin devamının sağlanması amacıyla, tüm bunları tek çatı altında toplayıp düzenleyen sisteme ihtiyaç duymuşlar ve devlet diye adlandırılan bu sisteme güvenmişlerdir. Devletin de bu düzenlemeleri bazı harcamalarla karşılaması gerekmektedir. Bu harcamaların gerekli yerlere yapılmasını sağlayan da kamu sektörüdür. Kamu harcamalarının en büyük finansmanı ise kamu harcamalarının boyutu artırıldığında, onda da artışa gidilen vergilerdir. Vergi artışı gelir azalışı anlamına geldiğinden yüksek kamu harcamaları bazı kesimler tarafından olumsuz karşılanabilmektedir. Fakat savunma giderleri, iç huzurun sağlanması, yargı hizmetleri gibi harcamaların finansman maliyetine kimin katlanacağı belli olmadığından özel sektör eliyle gerçekleştirilmesi mümkün olmamaktadır.

Kamu kesimi ile özel kesimin ekonomik işleyişi birbirinden farklıdır. Kamu kesiminin amacı toplumun sosyal faydasını maksimize etmek iken, özel kesimin amacı kar elde etmektir.

Şekil 2.1. Kamu Kesimi ve Özel Kesimin İşleyişi

Kaynak: (Işık, 2014: 26)

Kamu kesiminin toplum refahının artışını sağlamak adına yaptığı faaliyetlerin içinde savunma ve yargı hizmetleri tam kamusal, eğitim ve sağlık hizmetleri de yarı kamusal olarak kendini göstermektedir.

Tam kamusal mal ve hizmetlerde fayda bölünüp ölçülemediği için en iyi finansman yöntemi bütçe finansmanıdır. Bu hizmetlerin finansmanının ve hizmet bedelinin piyasa ekonomisine bırakılması durumunda nasıl karşılanacağı bilinmemektedir. Devletin sağladığı savunma hizmetinin dolayısıyla can güvenliğinin bedelinin ölçülemediği gibi fiyatının da

belli olmaması bu hizmetin piyasa ekonomisi tarafından üretilemeyeceğini göstermektedir. Yarı kamusal mal ve hizmetlerde de faydanın kısmen ölçülüp, fiyatlandırılıp, pazarlanabilmesi bile piyasa ekonomisinin etkinliğini göstermemektedir. Örneğin; eğitim ve sağlık hizmetleri tamamen özel kesime yani piyasaya bırakıldığında, alım gücü yeterli olmayan bireyler bu hizmetlerden yararlanamayacaklardır. Piyasada faaliyet gösteren firmalar da eğitim olsun sağlık olsun, bu gibi hizmetleri ücretsiz sunamayacakları için bu tür hizmetleri devletin yüklenmesi gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır (Işık, 2014:24). Kamusal mal ve hizmetlerin tüketimlerinde rekabet olmaması ve bu tüketimlerinden kimsenin dışlanamaz oluşu en önemli özelliklerindedir. Bu iki özelliği tam taşımayan ya da taşımakla beraber özelliklerinde aşınma olan mallar yarı kamusal mal ve hizmetlerdir (Savaşan, 2020:159).

Kamu harcamaları için yapılan tanımları, farklı kriterlere göre değişik tanımlamalar yapıldığı için iki farklı şekilde açıklamak mümkündür. Genel bütçeye dahil olan merkezi yönetim ile ona bağlı olan ve katma bütçeli dairelerin, yerel yönetimlerin harcamaları dar anlamda kamu harcamalarıdır (Bakırtaş, 1996:36). Kamunun, yine diğer devlet kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu gelirin ne kadar olduğunu tespit etmek için kullanılmaktadır (Üçler, 2011:6). Devletin değişen fonksiyonlarından dolayı zamanla dar anlamda kamu harcamaları tanımı yetersiz kalmış ve daha geniş tanımlamalara ihtiyaç duyulmuştur. Devletin ve diğer devlet kuruluşları tarafından doğrudan doğruya nakdi olsun ayni olsun yapılan harcamalar, kamu harcamalarının geniş anlamını ifade etmektedir. (Yılmaz ve Kaya, 2005:260). Geniş anlamda devlet harcamalarına kamunun dışında oluşturulan idare ve kuruluşların (Sosyal Güvenlik Kurumları, Mahalli İdareler, Kamu İktisadi Teşebbüsleri, Vergi Muaflık ve İstisnaları, zaman içinde ortaya çıkan Bağış ve Yardımlar) harcamalarını da ilave etmek gerekir. Bu durum devletin üstlendiği görevlerin artışını da beraberinde getirmektedir (Edizdoğan vd., 2020:48).

Devlet tarafından yapılan kamu harcamalarının halen daha tartışmaya açık bir konu olduğu aşikardır. Yine de çoğu az gelişmiş ülkeler, bu harcamaların ülke ekonomisinin gelişmesine katkı sağladığını düşünmektedirler. Kamu harcamalarının miktarlarında ülkeler arası farklılıklar olmasına rağmen çoğu ülkede uzun dönemde artarak devam etmektedir (Yüksel ve Songur, 2011:367).

Klasik yaklaşım ülkelerin farklı ekonomik performansa sahip olduklarını açıklarken devlet müdahalesinin en az olduğu ülkelerin performansının yüksek, müdahalenin daha fazla olduğu ülkelerde ise ekonomik performansın daha düşük olduğunu savunmuşlardır. Adam Smith piyasa mekanizmasının kusursuz işlediğini ve büyümeye giden en iyi yol olduğunu dile

getirmiştir. Bu görüş 1929 Dünya Buhranı ile değişerek kamu müdahalesinin gerekli olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır (Landau, 1986:35). Milton Friedman, liberal görüşe hâkim bir iktisatçı olarak, devletin rolünün piyasanın kendi başına yapamayacaklarını yapmak olduğunu, yani piyasanın da gerçekleştirebileceği işlerde teknik veya benzer güçlüklerle karşılaşması durumunda devlet aracılığıyla yapılmasının tercih edilebileceğini dile getirmiştir (Friedman, 1962:37). Neo-klasikler, piyasa mekanizmasının kusurlu ama yine de en iyi işleyen mekanizma olduğunun altını çizerek devletin minimal düzeyde müdahalesini teorik olarak kabul etmişlerdir. Aslında bu iki yaklaşıma sahip klasik ve neo-klasik blok, kapitalizmi temellendirirler. Piyasanın mutlak kötü olduğuna inanan, kapitalizme karşı çıkan ve devletin ekonomide söz sahibi olmasının en doğru karar olduğunu düşünen taraf ise sosyalizmdir. McKean tarafından ilk olarak 1965 yılında dile getirilen ‘devletin başarısızlığı’ olasılığında anlatılmak istenen ise devlet müdahalesinin istenilenin aksine işleri daha da bozarak mal ve kaynakların etkin olmayan durumunu daha da artıracığı yönündedir (Savaşan, 2020: 12-15). II. Dünya savaşından sonra devletin piyasaya müdahalesinin daha da arttığı, özel sektör için düzenleme görevi üstlendiği görülmektedir. Bu sebeple, gelişmekte olan ülkelerde de devletin ekonomik büyüme üzerine olan etkileri incelenmeye başlanmıştır.

Maliye politikası araçlarını kullanma düşüncesi Keynes tarafından toplam talebi etkilemek için önerilmiştir. Ona göre, kamu harcamaları ve diğer finansal politika araçları ekonomiyi iyileştirmek için tekrar önemli hale gelmiştir. Wagner ise kamu harcamalarındaki artışın ekonomik büyümeden kaynaklanabileceğini dile getirmiştir (Sagdic vd.,2019:2). Peacock ve Wiseman sıçrama hipotezinde, kamu harcamalarının Wagner hipotezinde belirtildiği gibi sürekli bir seyir halinde değil sıçrama şeklinde artacağı belirtilmiştir (Yıldız ve Sarısoy, 2012:182).

2.1.1. Kamu Harcamalarının Özellikleri

Kamu harcamalarının özellikleri ülkeden ülkeye siyasal, sosyal veya iktisadi açıdan farklılık gösterebilmesine rağmen sahip olduğu genel özellikleri vardır:

- Kamu harcamaları karşılığında alınan hizmetler için para ödenir.
- Kamu harcamaları belirli toplumsal ihtiyaçları karşılar. Kişisel olarak yapılan harcamalarda kamu harcamalarından bahsedilemez.
- Kamu harcamaları, bütçe kanunu ile devlet adına harcama yapması için yetkili kişilerce yapılır.

2.2.1. Kamu Harcamalarının Ekonomik Sınıflandırılması

Kamu harcamalarının GSMH üzerinde etkisinin olup olmadığının ölçülebilmesi için ekonomik sınıflandırmadan yararlanılmaktadır. Gerçekleştirilen kamu harcamalarının ekonomiye etkilerini görebilmek için benzer etki ve özellikteki harcamaların birlikte gruplandırılması bu sınıflandırmanın konusunu oluşturmaktadır (Tüleykan ve Parlak, 2018:37). Devlet tarafından yapılan harcamalar toplam talepten etkilenir bu nedenle de GSMH' yı dolaylı ya da dolaysız yönden etkiler (Merder, 2020:5).

Reel harcamalar ile transfer harcamaları ekonomik sınıflandırma kapsamında ikiye ayrılmaktadır. Bu harcamalar birbirinden, kamunun yaptığı harcamalar sonucunda bir karşılık elde edilip edilmemesine göre adlandırılmaktadır. Harcamalar sonucunda elde edilen karşılığın varlığında reel harcamalardan, karşılığın bulunmadığı durumlarda ise transfer harcamalarından söz edilmektedir (Akalin, 2017:9).

2.2.1.1. Reel Harcamalar

Devletin, tüketime yönelik harcamalarına, para karşılığı mal veya hizmet satın almasına reel harcamalar denir. Devlet yaptığı harcamalarla üretim faktörü elde ederek yeni mal veya hizmet ürettiğinde yeni gelir akımlarının doğmasını sağlar ve üretilen bu mal ve hizmetler GSYİH' ya dahil edilir. Dolaylı bir şekilde yapılan devlet harcamaları da milli gelire dahil edilir sadece hesaplamada değişiklik yapılmasını gerektirir (Işık, 2014:106). Örneğin; devletin reel harcamalarla dolaylı yoldan elde ettiği üretim faktörleri ile üretilen mal ve hizmetlerde, piyasadan alınan ara mallar ve hizmetler mevcut milli gelire önceden dahil olduğu için toplam harcamadan düşülerek GSYİH oluşturulur (Tuncer, 2013:14).

Reel devlet harcamaları, yatırım harcamaları ve cari harcamalar olarak ikiye ayrılmaktadır.

2.2.1.1.1. Yatırım Harcamaları

Ekonomide üretim kapasitesini olumlu yönde etkileyerek artıran, kaynakların daha verimli ve uzun kullanılmasını sağlayan, faydaları sürekli olan ve sermaye birikimini sağlamak amacıyla devlet tarafından yapılan harcamalara yatırım harcamaları denilmektedir.

Ülkelerin gelişmesinde oldukça büyük öneme sahip olan sermaye, yeni yatırımlar için fırsatlar yaratarak ekonominin gelişmesini sağlamakta ve milli geliri artırmaktadır. Milli gelir arttığında üretim kapasitesi ve artışı da gerçekleştiği için devletin sermaye birikimini yaptığı harcamalarla artırması önem kazanmaktadır. Yatırım harcamaları yollar, barajlar, enerji

santralleri, köprüler, sulama tesisleri şeklinde olabileceği gibi büyük onarımlar, yapılar, makine ve teçhizatlar şeklinde de karşımıza çıkmaktadır (Yurgiden, 2018:11-12).

Klasik iktisat görüşünün benimsendiği zamanlarda yatırım harcamalarından söz etmek yok denecek kadar azdır. John Maynard Keynes'in 1929-1930 ekonomik krizi sonrası görüşleriyle, devletin mali ve ekonomik araçları kullanarak yatırım harcamalarının boyutunu artırdığı görülmüştür. Ekonomik istikrarın sağlanması, eksik istihdam sorununun ortadan kaldırılması, gelir dağılımının iyileştirilmesi için bu dönemden sonra devletler yatırım harcamalarını da aktif bir şekilde kullanmaya başlamışlardır (Öztaşkın, 2019:11).

İktisadi kalkınma ve gelişme, ekonomik dengenin sağlanması ve sürdürülmesi, istihdam seviyesinin artırılması bakımından oldukça önemli olan yatırım harcamalarının, kısa dönemde enflasyonist, uzun dönemde deflasyonist etkileri olduğu bilinmektedir. Bu etkilere karşı devletlerin iktisadi büyüme politikalarında en uygun harcama politikası ile hareket etmeleri gerekmektedir (Güvel, 2018:41).

2.2.1.1.2. Cari Harcamalar

Devlet tarafından genel yönetimin gerektirdiği, zorunlu yerine getirilmesi gereken hizmetleri gerçekleştirmek adına tüketim malları harcamalarına cari harcamalar denir (Kocaoğlu, 2019:45). Devletin, genel işleyişin devamı için yaptığı cari harcamalar, süreklilik arz eden ve yıl içerisinde tüketilen harcamalardır. Bakım-onarım, kırtasiye giderleri, ısıtma, aydınlatma, kira, personel giderleri bu harcamalara örnek gösterilebilir (Şimşek, 2019:32).

Cari harcamalar ile yatırım harcamaları ayrı başlıklar halinde ele alınmaya çalışılsa da bu iki harcama türleri arasında net bir ayırım yapılamamaktadır. Cari harcamaların faydası da bir yılı aşabilir.

Bütçe uygulamalarında cari harcamalar ile satın alınan, dayanıklı mal sayılabilen eşyaların fayda süreklilikleri gözden kaçırılabilir. Yine cari harcamalar, yatırım harcamalarının gerçekleştirilmesini sağladığından, üretim kapasitesi üzerinde dolaylı olarak etkili olabilmektedir. Örneğin iç ve dış güvenlik ve genel yönetimle sağlanan güvenliğe ayrılan paralar cari harcamalar içerisinde yer alır. Güvenliğin üretkenlik üzerindeki etkisi o kadar büyüktür ki iç ve dış güvenlik tehlikeye düşerse üretkenlik de negatif yönlü hareket edecektir (Edizdoğan vd., 2020:89).

Cari harcamalar içinde beşerî sermaye olarak görülen insan eğitimi ve sağlığı ile ilgili harcamalar uzun vadede toplumun sağlık şartlarını ve eğitim seviyesini iyileştirdiğinden milli gelir artışına dolaylı yoldan etki etmektedir. Kalkınma carileri adını alan bu harcamaların

(eğitim, sağlık, sosyal guvenlik) faydaları da genellikle bir yılı aşmakta ve maddi sermaye malı biçiminde ortaya çıkmadıklarından cari harcama olarak nitelendirilmektedirler. Kalkınma carilerinin gelecek yıllarda da faydaları devam etmektedir (Işık, 2014:107).

2.2.1.2. Transfer Harcamaları

Transfer harcamaları, ekonomi literatürüne, Pigou tarafından kazandırılmış olmasıyla birlikte, ekonomik, mali ve sosyal nedenlerle ailelerin veya sosyal grupların, karşılığında bir mal veya hizmet edinmeksizin, satın alma güçlerinin artırılmasıdır. Bu harcamalar kamu kesimi tarafından, reel kamu harcamalarının aksine, karşılıksız gerçekleştirilmektedir bundan dolayı da milli gelir üzerinde doğrudan etkisi olmamaktadır. Fakat kendilerine transfer harcamaları ile karşılıksız ödeme yapılanlar, bu ek ödemeyi tüketim mallarını satın almada kullanırlarsa bu harcama milli gelir üzerinde dolaylı artışa neden olarak hesaplamaya da dahil edilmektedir (Tak, 2020:12).

Transfer harcamaları ile düşük gelirli kişilerin alım gücünün desteklenerek gelir seviyelerinin iyileştirilmesi sağlanmaktadır. Öğrenci bursları, sosyal sigorta ödemeleri ve yoksullara yapılan yardımlar bunlara örnek verilebilir. Sübvansiyonlar ve firmalara yapılan vergi indirimleri de bu kategoride değerlendirilmektedir (Özbay, 2019:10).

Devlet, transfer harcamaları ile kendi çabalarıyla yeterli gelire sahip olamayan kişi veya grupların refah seviyesini artırmaya çalışmaktadır. Bu sayede gelir adaletsizliğinin önüne geçerek sosyal dengeyi sağlamak amaçlanmaktadır (Akkaya, 2016:33).

Transfer harcamaları kategorisine giren tüm harcamalar karşılıksız yapılmamaktadır. Özel kesime ait önceden üretilen taşınmazları devletin satın almasıyla gerçekleşen harcamalar sermaye teşkili için yapılan harcamalardır. Sermaye teşkili harcamalar ile devlet taşınmaz elde ettiği için transfer harcamalarının karşılıksız olma ilkesi burada geçerliliğini yitirmektedir. Sermaye teşkili transfer harcamalarının karşılığı olan değerlerin cari dönemde üretilmiş olmaması, onu, gerçek transfer harcamalarından ayıran en önemli özelliktir (Akalin, 2017:12).

Transfer harcamalarını kendi içerisinde sınıflandırmak mümkündür:

- Dolaylı Transfer Harcamaları (tüketicilerin veya üreticilerin gelirlerini dolaylı bir şekilde reel olarak artıran ekonomik gayeli mali yardımlardır);
- Dolaysız Transfer Harcamaları (devlet borçlarının faizlerini, sosyal yardımları, savaş gazilerine ve engellilere ödenen maaşları kapsamaktadır);

- Gelir Transferleri (kişilerin gelirlerini artırır, emekli maaşları bu harcamalara örnek gösterilebilir);
- Servet Transferleri (sermaye birikimine sebep olurlar, savaş tazminatları da bu harcamalara bir örnek teşkil etmektedir);
- Verimli ve Verimsiz Transferler (ekonomik gayeli mali yardımlar verimli transferlere, sosyal gayeli mali yardımlar ise verimsiz transferlere örnek verilebilir) (Sağır, 2020:11).

Transfer harcamalarının gelişmiş ülkelerde toplam kamu harcamaları içerisindeki payı oldukça fazladır, bu durum sosyal transferlerin gelişmiş ülkelerde fazla olduğunu göstermektedir (Küçükoğlu vd., 2018:450).

2.2.2. Kamu Harcamalarının İdari Sınıflandırılması

Kamu harcamalarının harcamayı gerçekleştiren idari birimlere göre ayrılması olarak tanımlanabilen idari sınıflandırma, hangi kamu kurumunun, hangi harcamaları gerçekleştirdiğini belirlemek için kullanılmaktadır. İdari sınıflandırma, kamu kurumlarının yaptığı harcamaların ne kadar yapıldığının yanında bir sonraki yıl için de ne kadar bütçe ayrılması gerektiği bilgisini vermektedir (Sağır, 2020:8). Bu sınıflandırma devletin harcama yapılan organları arasından yapıldığından organik sınıflandırma olarak da adlandırılır.

Kamu hizmeti sunan birimlerin harcamaları, idari sınıflandırmada, devletin kendisi veya organları tarafından gerçekleştirilen harcamaların düzeyleri farklı giderlere ayrılmaktadır. Bu sınıflandırma ile kamu hizmeti üreten kuruluşlara devlet bütçesinde bulunan ödeneklerin dağıtımı yapılmaktadır (Yurgiden, 2018:5).

Analitik bütçe sınıflandırmasına göre kamu yönetimi kapsamındaki kurumların gider kalemleri idari yapıları dikkate alınarak oluşturulmaktadır; Cumhurbaşkanlığı, TBMM, Anayasa Mahkemesi, Yargıtay, Danıştay, Sayıştay, MEB, Adalet Bakanlığı, Millî Savunma Bakanlığı vb. gibi genel yönetim kapsamındaki kamu idareleri örnek verilebilir.

Aynı idari kuruluşun yapmış olduğu harcama, zaman ve mekâna bağlı değişiklik gösterdiğinden incelenmesi ve denetlenmesi daha zor hale gelmektedir. Bu sebepten günümüzde idari sınıflandırma yerini fonksiyonel ayrıma göre sınıflandırmaya bırakmıştır (Güvel, 2018:4).

2.2.3. Kamu Harcamalarının Fonksiyonel Sınıflandırılması

2.2.3.1. Eğitim Harcamaları

Ekonomik ve sosyal açıdan kalkınabilmek için her ülke, eğitilmiş insanlara gereksinim duymaktadır. İnsan gücünün yetiştirilerek farklı alanlarda uzmanlaştırılması, tüketenden ziyade üreten bir toplum oluşumunun sağlanması ancak eğitim ile mümkün olmaktadır. Kişinin gelişimi ve ülke ekonomisine sağladığı katkılardan dolayı eğitim hizmeti, ekonominin temel yatırımlarının başını çekmektedir (Tak, 2020:16).

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi 26. maddesine göre eğitim, insanın kişiliğinin tam anlamıyla gelişmesine, temel özgürlüklere ve insan haklarına saygıyı güçlendirmeye yönelik olmalıdır.

Nussbaum' a göre, eğitim, Yapılabilirlikler Yaklaşımı'nda tam merkezdedir, insanların kabiliyetlerini çeşitli içsel yapabilirliklere dönüştürür ve kendi içinde kıymetli bir formasyon olma özelliğine sahiptir (Nussbaum, 2018:170).

Eğitim, sosyal, toplumsal, siyasal tüm süreçleri etkileyebilen bir kurumdur. Bununla birlikte eğitimin, ekonomik büyüme üzerinde, topluma yetişmiş bireyler katması ile aile planlamasında, ortalama yaşam süresinin yükselmesinde, çevreye duyarlılıkta, bebek ölüm ve suç oranlarının azalmasında, demokrasi ve siyasal sistemlerde önemli derecede etkileri olmaktadır. Bundan dolayı eğitim harcamalarının devlet tarafından kontrollü bir şekilde sunulması gerekmektedir (Kenanoğlu, 2016:95).

Eğitim almış biri, olayları kolayca kavrayarak geliştirir ve grup çalışması ile bilgi birikiminin oluşmasına katkı sağlar. Bu durumda eğitim harcamalarının kişilerin verimliliğini artırıp, yaratıcılığı harekete geçirerek iktisadi büyümeyi hızlandırması söz konusu olmaktadır. Eğitim alanındaki kamu harcamalarına örnek olarak; müdürlere, öğretmenlere, bilgisayarlara, kitaplara, yemeklere, okul binalarına yapılan ödemeleri gösterebiliriz (Kar ve Taban, 2003:153).

Ülkelerin milli gelirlerinden eğitim harcamalarına ayırdıkları pay, o ülkelerin gelişmiş, az gelişmiş, gelişmekte olan ülke diye ayrımının yapılmasında oldukça önemlidir. Milli gelir ve bütçeden eğitim harcamalarına ayrılan pay arttıkça, sosyal refah seviyesi de bir o kadar artmaktadır. Eğitim hizmetiyle ortaya çıkan yoğun dışsal ekonomiler, ülkelerin sosyal gelişmişlik düzeyini de artırmaktadır (Tüleykan ve Parlak, 2018:40).

Fırsat eşitliği, devletin eğitim sektörüne müdahalesini açıklayan temel yaklaşımdır. Temel ve orta eğitime yönelik olarak kamunun eğitim sektöründe varlığını açıklamak için kullandığı eşitlik kavramı temel gerekçe olmakta ve sosyal adalet kavramı, fırsat eşitliği ile ilgili kabul edilip, sosyal adaletin varlığının ölçüsünü oluşturmaktadır (Sağır, 2020:14).

2.2.3.2. Sağlık Harcamaları

Ülkelerin ekonomik gelişmişliği ile sağlık seviyesi arasında önemli bir ilişki söz konusudur. İnsanların yaşamı boyunca sahip olduğu en temel haklardan bir tanesi olan sağlıklı yaşama hakkı için yapmış olduğu sağlık harcamaları, ülkelerin de vatandaşlarının bu hakkını en iyi şekilde korumak ve gerekli değeri verebilmek adına sağlık harcamalarına GSYİH' dan ne kadar kaynak ayırdıkları o ülkelerin gelişmişlik seviyelerini göstermektedir (Albayrak, 2019:13).

İktisadi bakımdan dışsallık özelliği bulunan sağlık hizmetleri, yapısı gereği, özellikle bulaşıcı hastalıklardan korunmak üzere sağlık hizmetini alan kişiye ve yine bu kişinin çevresinden başlayarak tüm topluma pozitif dışsallık sağlayarak etki etmektedir. Sağlık hizmetlerinin yaymış olduğu bu pozitif dışsallıklar bir taraftan devletin kalkınma anlayışı çerçevesinde sağlık harcamalarına daha fazla kaynak artırma durumunu ortaya çıkarırken bir taraftan da devletin neden sağlık sektörüne müdahale etmesi veya bu alanda faaliyetlerde bulunması gerektiğini göstermektedir (Yalçın ve Çakmak, 2016 :706).

Sağlık hizmetleri içinde koruyucu sağlık hizmetleri tam kamusal mal olma özelliğine sahipken diğer tür sağlık hizmetleri (tedavi edici ve rehabilite edici sağlık hizmetleri) yarı kamusaldır. Asgari düzeyde gelire sahip bireyler devletin koruyucu sağlık hizmetlerinden faydalanırken, geliri iyi durumda olanlar daha iyi koşullarda sağlık hizmeti almayı talep edebilmektedirler.

Eğitimini almış, sağlık bilincine sahip, beslenmesine ve çevre temizliğine dikkat eden bunların yanında kamunun sunduğu sağlık hizmetlerinden de yararlanan toplum bireyleri daha az hastalanırken temel sağlık harcamalarına daha az bütçe ayırmaktadırlar. Eğitim seviyesi yükseldikçe kalite ve teknolojik durumları daha fazla önemseyen bireylerin sağlık talepleri de değişkenlik gösterebilmekte ve daha fazla sağlık harcamalarına sebep olabilmektedirler. Kamu kesiminin uyguladığı sağlık politikasından ayrı bir şekilde gerçekleşen bu harcama artışı da sağlık harcamalarının düzeyini artırmaktadır (Barlin, 2010:24).

İnsani Gelişme Endeksi'nin önemli göstergelerinden biri olduğu için sağlığın, ekonomik büyüme ile ilişkisinin iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Ülkelerin toplam

harcamalarının içerisinde sağlık harcamalarının önemli bir yeri olmasıyla birlikte beşerî sermaye kavramının ön plana çıkması bu analizin ne denli önemli olduğunu göstermektedir (Tüylüoğlu ve Tekin, 2009:3).

Ekonomik büyüme üzerinde sağlık harcamalarının uzun dönemli ve çok yönlü etkisi olmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler üzerinde yapılan çalışmalar, sağlık sorunlarından dolayı kaybedilen iş gücü miktarı boyutunun yüksek olduğunu göstermektedir (Kar ve Taban, 2003:153). Dolayısıyla iyi eğitim almış birey sağlığına önem vermekte, sağlığı yerinde olan birey de iş gücü piyasasında daha verimli çalışarak ekonomik gelişmeyi olumlu yönde etkilemektedir.

2.2.3.3. Savunma Harcamaları

Ülkeler, ulusal ve uluslararası boyutta kendi güvenliklerini sağlama ve koruma ihtiyacı duyarlar. Jeopolitik konumundan dolayı stratejik öneme sahip bir devlet, iç ve dış tehditlere karşı varlığını korumak zorundadır. Egemenliğini korumak isteyen devlet, her geçen gün gelişen teknoloji ile üretilen silahları (insansız hava araçlarını, uçakları, tankları vb.) savunma harcamaları ile elde ederek, askeri alanda ülkesini güçlendirmiş olmaktadır.

Ülkelerin GSMH'sı savunma harcamalarını belirleyen en önemli unsurlarından biridir. Gelişmiş ülkelerde ekonomik faktörlere bağlı olmayan savunma harcamaları, gelişmekte olan ülkelerde ise sanayi bakımından dışa bağlı olabilmektedir. Bu durum da gelişmekte olan ülkelerin savunma harcamalarının GSMH'ya doğru orantılı olduğunu göstermektedir (Karaca, 2020:11).

Savunma harcamalarının boyutunun belirlenebilmesi için savunma gereklerinin iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Ülkenin dış politika tercihleri, ekonomik ve teknolojik yapısı, bütçe imkanları, ülkelerarası bağlantıları, jeopolitik yapısı, savunma harcamalarını doğrudan etkilemektedir (Tak, 2020:18).

Kamusal malların özelliklerini taşıyan savunma harcamaları, ekonomide tam kamusal mallar olarak sınıflandırılmaktadır. Savunma harcamaları kişilere veya bölgelere yönelik olmamakta, faydası ise tüm toplumu, yani ülkenin tamamını kapsamaktadır. Faydasının toplum içinde bölünememesi ve bu harcamalardan kimsenin mahrum bırakılmaması en önemli özelliklerindedir (Durgun ve Timur, 2017:129).

Savunma amacına yönelik harcamalar günümüzde değişik özelliklerle karşımıza çıkmaktadır. Büyük tutarlarda personel giderlerine ve malzeme alımlarına ayrılan harcamalar, savunma harcamalarının üretken olmayan tüketime gittiğini göstermektedir. Bilimsel

araştırmalara, teknik gelişmelere ayrılan ve askeri amaçlarla oluşturulan araştırmalar sonunda gerçekteştirilen yeni buluşlar, toplumda kısa süre içinde doğal ve vazgeçilmez bir hal alarak, yeni sanayi kollarının oluşmasına, istihdam alanlarının artmasına, bunlar sonucunda da milli gelir seviyesinin yükselmesine sebep olmaktadır (Edizdoğan vd., 2020:97-98).

Son zamanlarda kamu giderlerinin artışını açıklayan faktörlerden biri savaş veya savaş kısırtmaları yüzünden ülkelerin bütçelerinden önemli bir kısmını savunma harcamalarına ayırmaları olarak karşımıza çıkmaktadır (Akkaya, 2016:21). Her gün yenilenen teknolojiyle geliştirilen yeni silahlar da öncesinde kullanılanların etkilerinin yitirilmesini sağlamakla dolayısıyla da savunma harcamalarının artışını tetiklemektedir.

Yeterli güvenlik düzeyinin tespiti ve risk faktörünün doğru bir şekilde belirlenmesi savunma harcamalarının en uygun şekilde gerçekteştirilmesine bağlıdır. Ekonomik kalkınmada güvenli ortamı optimum savunma harcaması miktarı sağlamaktadır. Bu savunma harcamasının altında kalınan durumda ekonomi olumsuz etkilenirken, üzerinde bir harcama olması da sosyal ve ekonomik sorunlar yaratmaktadır. Savunma harcamaları Millî Savunma Bakanlığı, Sahil Güvenlik ve Jandarma Genel Komutanlığı bütçelerinden oluşmaktadır (Üçler, 2011:106-107).

2.2.3.4. Altyapı Harcamaları

Altyapı yatırımlarının sosyal faydası özel faydasından daha fazla olduğundan bu harcamalar çoğunlukla devlet tarafından, ekonominin daha iyi işleyebilmesi için gerçekteştirilirler. Altyapı harcamaları üretime doğrudan katkı sağlamazlar ama üretim imkanlarının oluşturulması ve geliştirilmesini sağlayan tüm bileşenleri içermektedirler. Böylelikle ekonomide gerçekteştirilmek istenen yatırımlara yön vererek, verimliliklerinin artırılmasına katkı sağlamaktadırlar (Özbay, 2019:12).

Altyapı hizmetlerinin dolaylı da olsa ekonomiye katkısı oldukça fazla olmakta ve diğer kamu hizmetlerine ulaşımı da kolaylaştırmaktadırlar. Bu sebepten bu alanın genişletilerek, kırsal kesime daha fazla önem verilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Altyapı harcamalarını oluşturanlar; karayolları, havayolları, demiryolları, telekomünikasyon, limanlar, enerji, sulama vb. yatırımlardır (Özmen, 2010:30). Bu tür yatırımlar, özel sektörün yatırımlarını kolaylaştırarak, karlılığını artırmakta böylelikle sermaye birikimine de katkı sağlamaktadırlar (Ghali, 1998:837).

Devletin yaptığı altyapı harcamalarından her kesimden vatandaş yararlanmaktadır. Örneğin; yolların yapılmasıyla güvenlik problemi en aza indirgenerek, hırsızlıkların önüne

geçilmiş ve durumu iyi olan vatandaşların mallarının bir ölçüde korunması sağlanmış olmaktadır. Bu yolların ulaşımı kolaylaştırması, sağlık ve eğitim hizmetlerine, asgari düzeyde yaşam sürdüren vatandaşların ulaşımını da kolaylaştırmaktadır (Güvel, 2018:51).

Gelişmekte olan ülkelerde yüksek altyapı harcamaları dışarıdan borçlanmanın önemli bir yerini oluştursa da kalkınmaya yardımcı olduklarından diğer ülkelere nazaran daha fazla gerçekleştirilmektedirler. Özel sektör de devletin yaptığı altyapı harcamalarından dolayı kendini geliştirme fırsatı bulmaktadır. Böylelikle yeni üretim faaliyetlerinin gelişmesi ile ekonomik büyüme hız kazanmaktadır (Yurgiden, 2018:9).

2.3. Kamu Harcamalarının Artış Nedenleri

Klasik yaklaşımda devletin rolünün sadece güvenlik, adalet ve savunma görevlerinden ibaret olduğu anlayışı 1929'daki Büyük Buhran ile değişiklik göstermiştir. Gelişen teknoloji ve artan nüfus çeşitli ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlara neden olmuş, devletin klasik görevlerine ilave olarak ekonomik ve sosyal alana müdahale edebilme rolleri de eklenmiş devletin sorumlulukları daha da artırılmıştır (Öztaşkın, 2019:19). Zaman içinde devletin rollerinde meydana gelen veya ilave edilen değişiklikler de kamu harcamalarında artışı beraberinde getirmiştir.

Kamu harcamalarındaki artışlar kamu sektörünün özel sektörden daha fazla geliştiği anlamına gelebilmektedir. Sanayisi ileri düzeyde olan ülkelerde bile halen kamu harcamaları etkinliğinin kontrollü bir şekilde ele alınmasını sağlamak son derece önemlidir (Şimşek, 2019:36).

Kamu harcamalarındaki artışların ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği bilinmesine rağmen, daha az verim alınan harcamaların ise kamu sektörü üzerine yüklenen maliyetleri artırdığı dolayısıyla ekonomik büyüme üzerinde de ters etki yarattığı görülmektedir.

Devlet tarafından kamu hizmetini karşılayabilme adına topluma sunulan mal ya da hizmetin miktarında ve kalitesinde bir artış olmamasına rağmen kamu harcamaları tutarında ortaya çıkan artış kamu harcamalarının görünüşte artışını açıklamaktadır. Bununla beraber hem topluma sunulan mal veya hizmetlerin miktar ve kalitesinde oluşan artış hem kamu harcamalarının tutarında meydana gelen artış ise kamu harcamalarının gerçekte artış nedenini açıklamaktadır (Bayram, 2019:20). Kamu harcamalarında gerçek veya görünüşte artışı birbirinden ayırmak için kamunun kullandığı iktisadi malların miktarındaki parasal değişimlere odaklanmak gerekmektedir (Yurgiden, 2018:15).

2.3.1. Kamu Harcamalarının Görünüşte Artış Nedenleri

Kamu harcamalarının görünüşte artışı, toplumun aldığı mal ve hizmet kalitesinin değişmemiş olmasına karşın devletin yaptığı harcamalarda sürekli bir artışın gerçekleşmesidir (Kocaoğlu, 2019:57).

Kamu harcamalarının görünüşte artışına etki eden faktörler; ülke sınırları ve nüfusun değişmesi, bütçe usullerinin değişimi, paranın satın alma gücünde azalma, aynı ekonomiden para ekonomisine geçiş, kamulaştırma ve millileştirme olarak ele alınabilmektedir.

2.3.1.1. Ülke Sınırları ve Nüfusun Değişmesi

Ülke sınırlarının savaş veya birleşmelerle genişlemesi ve buna bağlı olarak nüfusun artması kamu harcamalarında artışı da beraberinde getirebilmektedir. Nüfustaki artış hızı kamu harcamalarındaki artış hızı ile birlikte artıyorsa bu artışın kamu harcamalarını görünüşte artırdığını ve kişi başına düşen harcamalarda da bir değişiklik olmadığını söyleyebiliriz (Akalin, 2017:22).

Nüfus artışı, kamu harcamaları üzerinde her zaman aynı yönde ve biçimde etki etmeyebilir. Kişi başına düşen harcamalarda bir değişiklik olmazken sadece nüfus artışı yaşanabilmekte ya da her ikisi de aynı anda artış gösterebilmektedir. Bu durumda kamu harcamaları, nüfus artışına bağlı olarak sadece görünüşte artmış olmakla kalmayıp, gerçekte de artış göstermiş olmaktadır (Edizdoğan vd., 2020:66).

2.3.1.2. Bütçe Usullerinin Değişimi

Bütçe yöntem ve tekniğindeki değişimler kamu harcamalarının görünüşte artışını etkileyen nedenlerdendir. 20. yüzyılın başlarına kadar devlet bütçelerinde safi yöntem kullanılmış, sonrasında gayri safi yönteme geçilmiştir. Yapılan kamu harcamaları safi yöntemde bütçede görünmezken, miktar ya da içeriğinde herhangi bir değişiklik olmamasına rağmen gayri safi usule geçişle yapılan harcamalar bütçede gider olarak yazılmıştır. Bu nedenle bütçede gider rakamlarında artış söz konusu olmuş ve bu da kamu harcamalarında görünüşte artışa sebebiyet vermiştir (Güvel, 2018:63).

Kamu kuruluşları safi usule göre tahsil ettikleri kamu gelirlerinden yapılan harcama giderlerini düşmekte ve geriye kalan net tutar bütçede gösterilmekteydi. Safi usule göre düzenlenen bütçede yapılan harcamalar ve sağlanan gelirlerin toplamı ayrı ayrı ve açık bir biçimde görülmemekte, dolayısıyla gelir ve gider kalemleri birbiri ardına gizlenmektedir

(Akkaya, 2016:23). Bu sebeple gerçekleşen üretim miktarında herhangi bir değişiklik olmamasına rağmen bütçedeki parasal değer değişime uğramaktadır (Yurgiden, 2018:16).

Kamunun sahip olduğu kaynakların verimli kullanımı, gelir ve giderlerinin kontrol ve denetimi, kullanılan rakamların anlaşılabilirliği gibi önemli sakıncalar taşıyabilen safi bütçe yöntemi harcamalarda savurganlığa veya suistimallere yol açabileceğinden terk edilmiş, onun yerine gayri safi bütçe yöntemi kullanılmaya başlanmıştır (Edizdoğan vd., 2020:65).

2.3.1.3. Paranın Satın Alma Gücünde Azalma

Paranın değeri satın alma gücü ile ölçülür ve bazen bu güç enflasyonist etkiler sonucu düşebilmektedir. Ekonomide devlet, en büyük girdiyi talep edendir. Devletin satın aldığı girdi miktarı ya da topluma sunduğu mal ve hizmet kalitesi miktarında herhangi bir değişiklik olmamasına rağmen girdi fiyatlarındaki sürekli artış, devletin aynı birim mal ve hizmet için daha fazla harcama yapmasını gerektirir ki bu da kamu harcamalarında nominal artışa sebep olmaktadır (Bayram, 2019:20).

Bazı dönemlerde fiyatlar genel seviyesindeki sürekli artışlar kişilerin veya kurumların aynı miktar mal veya hizmeti daha pahalı almasına yani harcamalarını artırmasına sebebiyet vermektedir. Bu durumda kamunun harcamalarındaki artışın gerçekte mi yoksa görünürde bir artış mı olduğu fiyat endeksleri ile ölçülmektedir. Kısacası bu fiyat endeksleri kamu harcamalarındaki artışın ne kadarlık kısmının enflasyonist etkilerle ne kadarlık kısmının da gerçek artış nedenleri ile arttığını göstermektedir (Akalin, 2017:21).

2.3.1.4. Aynı Ekonomiden Para Ekonomisine Geçiş

Devlet, para ekonomisine geçmeden önce bazı hizmetlerini ayınla (mal ile), imece, zorlama, angarya veya gönüllülük esasına göre yaptırdığından, bu durumlarda kamu harcamasından söz edilemezdi. Aynı ekonomiden nakdi ekonomiye geçişle birlikte kamunun daha önceleri ayın ile yaptığı ödemeleri satın alarak nakdi ödeme yöntemini kullanmaya başlaması kamu harcamalarını görünüşte artırmaktadır. Burada değişen tek şey harcamaların şeklidir. Fakat ekonomilerin günden güne gelişmesi ve parasallaşması, aynı ekonomi gibi uygulamaların etkisini yok etmiştir (Işık, 2014:109-110). Örneğin; köy okullarının inşasının köylülere gönüllülük ve imece usulü yaptırılması kamu harcamalarını etkilemeyecektir çünkü devlet bu hizmet karşılığında aynı bir karşılık verecek (gelir sağlayan mülk gibi), herhangi nakdi bir ödeme yöntemi kullanmayacak veya bu iş için bünyesinde çalıştırmayı gereken elemanlara maaş ödemeyecektir. Günümüzde bazı köylerimizde kişilerarası veya aileler arası

imece usulü halen daha devam etmekte olsa da devlet, topluma sunduğu tüm hizmetlerinde nakdi ödeme yöntemini kullanmaktadır.

2.3.1.5. Kamulaştırma ve Millileştirme

Kamulaştırma, gerçek veya tüzel kişilerin mülkiyetindeki her türlü varlığın, kamu yararının gerektirdiği durumlarda, piyasa değeri ödenerek kamu mülkiyetine geçirilmesidir (TDK, 2011:250). Millileştirme (devletleştirme) ise yerli veya yabancı özel sektöre ait firmaların devlet mülkiyetine geçirilmesidir. Yerli firmalar ile bu durum oluştuğunda, millileştirme terimi devletleştirme ile eş anlamlıdır. Millileştirilen firmaların sermayesinin tümü devlete ait olmayabilir, eğer ki firmanın %50'sinden fazlasının devletin elinde bulunması söz konusu ise firma, millileştirilmiş kuruluş sayılabilmektedir (İktisat sözlüğü, 2022).

Özel sektörün işlettiği bir işletme siyasi, iktisadi, mali veya sosyal nedenlere bağlı olarak devletleştirilebilir (Öztaşkın, 2019:24). Devlet kendi bünyesi dışında faaliyet gösteren bir işletmeyi veya hizmeti satın alır ya da devletleştirirse, bu işletmede üretilen mal veya hizmet miktarında ve kalitesinde herhangi bir artış olmamasına rağmen kamu harcamaları artmış gibi görünecektir (Güvel, 2018:64). Örneğin, özel yükseköğretim kurumlarının bir dönem devlet tarafından satın alınmasında, devletin, okulun yönetim veya hizmetinde herhangi bir değişiklik yapmaması sadece devletin gider bütçesini okulu satın alma maliyeti kadar artıracaktır. Kişi başına düşen hizmet veya mallarda, bu satın almadan sonra yeni bir artış olmayacağından kamu harcamaları da görünüşte artacaktır (Edizdoğan vd., 2020:67).

2.3.2. Kamu Harcamalarında Gerçek Artış Nedenleri

Kamu harcamalarında gerçek artış, kamu harcamalarındaki artışın milli gelir içindeki payının artmasıyla ya da kamu harcamalarında kullanılan malların kişi başına düşen miktarlarının öncekine göre artış göstermesiyle gerçekleşmektedir (Aslıkara, 2019:13).

Kamu harcamalarında gerçek artış nedenlerini; iktisadi, sosyal, siyasi, teknolojik, savunma ve askeri harcamalara dayalı nedenler olarak gösterebilmekteyiz.

2.3.2.1. İktisadi Nedenler

İnsanların, sonsuz ihtiyaçlarının, sınırlı kaynaklarla karşılanması durumu iktisadın temel kavramlarından biri olduğu kadar toplumları da derinden etkileyen bir durumdur. Karşılanan ihtiyaçlar bir süre sonra insanlarda, başka bir ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır. Dinamik bir yapıya sahip olan, her geçen gün değişen ve gelişen bu toplumsal ihtiyaçlar,

devletten beklentilerin de artmasına sebep olmakta, devletin üzerine düşen görevlerin artması, daha önce sunulmayan hizmetlerin sunulmaya başlanmasıyla kamu harcamalarında gerçek bir artışa sebebiyet vermektedir (Güvel, 2018:56).

1929 yılında amacı sadece kar etmek olan özel sektör, ekonomik krizin patlamasına sebep olmuş, bu krize karşı alınan önlemler ise devletin ekonomi üzerindeki etkisinin artmasına dolayısıyla da kamu harcamalarındaki artışa neden olmuştur. Klasik liberal iktisat teorisine göre kişiler kendi faaliyetlerinde özgür bir şekilde hareket ederlerse ekonomik denge kendiliğinden kurulacak ve devletin ekonomi üzerindeki etkisi asgari düzeyde tutulacaktır. Bu anlayışın hâkim olduğu zamanlarda, bireyler kâr amacıyla hareket ederken, bazı durumlarda üretimi artıracaklarına kısmayı tercih edebiliyorlardı, bu da ihtiyaçları karşılama imkanını zorlaştırıyordu. Bu durumda bireysel fayda ve sosyal fayda arasında var olduğu düşünülen uyuma uygun hareket edilmediğinden, devletler uygulamadaki bu sorunları göz ardı edemediler ve devlet müdahaleciliğinin de ilk adımı atılmış oldu (Edizdoğan vd.,2020:69).

İktisadi gelişmenin devamının sağlanması, günümüzde, devletin asli görevlerindedir. Bu faaliyetlerinde bulunurken de ekonomi üzerinde büyük söz sahibi olarak onu kontrol etmekte, kurduğu örgütlerle bu süreçte yönetici ve teşvik edici olabilmektedir. Böylece devlet, yeni görevler alarak piyasadaki olumsuzlukları ortadan kaldırmakta, durgunluk dönemlerinde uyguladıkları politikalarla özel sektör için de yatırımlar gerçekleştirmektedir. Bu da kamu harcamalarında gerçek artışa sebebiyet vermektedir (Yurgiden, 2018:18).

2.3.2.2. Sosyal Nedenler

Yıllar geçtikçe toplumun sosyal yapısı da ekonomik koşullarla birlikte değişikliğe uğramaktadır. Yaşlılara ve ihtiyaç duyan yoksul kişilere yönelik sağlık ve dinlenme tesisleri, yine bakım evlerinde bu kişilere verilen hizmetler, ücretsiz eğitim hizmetleri ve toplumsal refah seviyesini artırmak adına yapılan uygulamalar devletlerin gerçek kamu harcamalarını artırmaktadır (Öztaşkın, 2019:21).

Şehirleşme ile birlikte artan nüfus yoğunluğu, sanayileşmenin artması, kamu harcamalarının da artışına sebep olmaktadır. Ulaşım, haberleşme, ısınma, eğitim ve sağlık sorunları, şehirlerdeki nüfus artışıyla kamu hizmetlerinin yoğunluğunu daha da artırmaktadır (Bayram, 2019:22). Kişi başına düşen iktisadi mal veya hizmetlerin miktarı da nüfus artışından dolayı yükseleceğinden kamu harcamalarında gerçek artışa sebep olmaktadır. Sosyal hakların artması, dinlenme, tatil, boş zaman değerlendirme hakları da kamunun gerçek harcamalarına örnek gösterilebilmektedir.

2.3.2.3. Siyasal nedenler

Tarafsız devlet anlayışından sosyal devlet anlayışına geçilmesiyle birlikte devlet, her alanda daha aktif rol almaktadır. Örneğin; piyasa için yeni teşebbüsler kurulmakta, iktisadi alanda yeni yatırımlar ve yeni kamu harcamaları yapılmaktadır. Bununla birlikte devlet, sosyal ve kültürel alanlarda da faaliyetlerini gerçekleştirmekte, kamu hizmetlerini nitelik ve nicelik yönünden gerçek artışa sebebiyet verecek şekilde artırmaktadır (Kocaoğlu, 2019:55).

Kamu harcamalarının yükselmesine etki eden nedenlerden biri de siyasi yapıdır. Kişiler seçtikleri partiler ve siyasetçiler üzerinde isteklerinin gerçekleştirilmesi için baskı oluşturacaklar, seçilen partiler de verdikleri sözü yerine getirebilme çabasına gireceklerdir. Tüm bu çabalar sonucunda devlet yeni görevler üstlenmekte ve kamu harcamalarının gerçek artışına sebep olmaktadır (Akkaya, 2016:22).

Devletlerin bünyesinde bulunduğu uluslararası örgütler ve dış ülkelerdeki temsilcilikleri de faaliyetlerini gerçekleştirmek adına kamu harcaması yapmak zorunda olduklarından kamu harcamalarını gerçekte artırmaktadır (Akalin, 2017:23).

2.3.2.4. Teknolojik Nedenler

Günümüzde çağın getirdiği teknolojik yenilikler ülkeden ülkeye, toplumdan topluma kısa sürede yayılmakta, bireyler bu yeniliklerden bir an önce faydalanmak istemekte, dolayısıyla devletler de kendilerini bu hızla gelişen teknoloji karşısında büyük baskı altında hissetmektedirler. Gelişen teknolojiye ayak uydurmak halen hazırda görülen hizmetlerde iyileştirmeye gitmeyi, daha iyi ve yeni hizmetleri sunmayı zorunlu hale getirirken, harcamalarda da devletin yükünü daha fazla artırmaktadır (Aslıkara, 2019:15).

Baumol hipotezi, ekonomideki sektörleri teknolojik bakımdan ileri giden veya geri kalan olarak ikiye ayırarak kamu harcamalarının artışını açıklamaktadır. Bu hipoteze göre, sektörlerdeki teknolojik ilerleme görece olarak yavaş ise üretim maliyeti nispi olarak artmaktadır. Baumol, kamu kesimi verimliliğindeki büyümenin oldukça küçük olmasını kamu mal ve hizmetlerinin karakteristik özelliğinden kaynaklandığını savunmaktadır. Ona göre, devlet hizmetleri daha çok emek-yoğun (teknolojide geri kalan) faaliyetlerden oluşmakta olduğundan devletin maliyet düşürücü teknolojileri benimsemesi imkansızdır. Kamu kesimindeki verimliliğin herhangi bir sebeple azalmasına karşın, özel sektörde verimlilik artışı bir olgu olarak kabul edilmektedir. Her kesimde ücretler eşit hızda artarken, teknolojide geri kalan kesimlerde ise nispi maliyetler daha da yükselmektedir (Işık, 2014:112).

2.3.2.5. Savunma ve Askeri Harcamalara Dayalı Nedenler

Ülkelerin içinde bulunduğu koşullar, özellikle de savaş öncesi veya savaş dönemlerinde, kamu harcamalarında olağanın da üzerine çıkılarak daha fazla artışa neden olmaktadır. Bu olağanüstü durumlardaki ani yükselişleri, genelde Peacock-Wiseman (sıçrama tezi) hipotezi açıklamaktadır. Buradaki görüşe göre, sıçrama yumuşak bir şekilde değil de basamak şeklinde kendini göstermektedir. Kamu harcamalarının 1/3' ünü savunma harcamaları oluşturmaktadır. Savaş veya herhangi bir karışıklık sonucu fazlasıyla artan savunma harcamaları, bu durumlar çözüme kavuştuktan sonra bile eski seviyelerine düşmemekte aksine yüksek bir şekilde devam etmektedir (Özmen, 2010:59).

Savunma ve askeri harcamalar, 19. ve 20. yüzyıllarda meydana gelen savaşlarla, kamu harcamalarında büyük bir artışa sebebiyet vermişlerdir. Teknolojiyle birlikte gelişen savunma araçları ve yeni silahların maliyetlerinin gitgide artması kamu harcamaları rakamlarının da artmasını sağlamıştır (Tak, 2020:25).

2.4. Kamu Harcamalarının Artışını Açıklamaya Yönelik Yaklaşımlar

2.4.1. Wagner Yaklaşımı

Adolph Wagner, ABD ve Japonya gibi 19. Yüzyıl Batı Avrupa ülkelerindeki ekonomik gelişmenin devlet harcamalarının artışına neden olduğunu gözlemlemiştir. Wagner Kanunu ya da Devlet Faaliyetlerinin Artış Kanunu da denilen bu kanun, ulusal ekonomi büyürken kamu kesiminin de özel sektörden daha fazla büyüdüğünü savunmaktadır. Wagner Kanunu, devlet harcamalarının değil de devlet faaliyetlerinin artışını anlatmaktadır. Kişilerin yaşamına dokunan yeni, kaliteli kamu hizmetlerine ilginin artması kamu faaliyetlerinin artmasına da neden olmaktadır (Savaşan, 2020:42-43).

Devlet faaliyetlerini üç gruba ayıran Wagner, artışların grup grup ve ayrı olarak kendini gösterdiğini vurgulamıştır. Bunlardan ilk grubu, sürekli gelişen teknoloji nedeniyle devletin savunma ve adalet harcamalarını daha fazla maliyete katlanarak gerçekleştirmesi oluşturmaktadır. İkinci grupta, piyasada oluşan aksaklıkların önüne geçmek adına devletin de piyasaya girip üretim gerçekleştirmesi yer almaktadır. Son grupta ise çok fazla sermaye gerektiren sosyal hizmetlerin ancak devlet eliyle gerçekleştirilebilmesidir (Özbay, 2019:18).

Wagner'e göre, refah düzeyindeki artışın kamu harcamalarını artırmasının birkaç temel dayanağı olmaktadır. Birincisi, gelişen ekonomiyle ortaya çıkan yeni kamusal ihtiyaçlardır ki devlet bu ihtiyaçlara yetişebilmek adına daha çok kamusal mal ve hizmet üretecektir. İkincisi, sanayileşme, şehirleşme ve teknolojik gelişmenin artmasıyla kamunun

doğal tekel mahiyetindeki mal ve hizmetleri artırma ve yaygınlaştırma çabasıdır. Üçüncü ve diğer önemli olan dayanak noktası da devletin bazı harcamalarının gelir esnekliğinin yüksek olmasıdır. Artan bu gelir, eğitim, kültür, sağlık ve çevre gibi hizmetlere olan talebi artırmakta ve kamu harcamalarında artışa neden olmaktadır. Wagner hipotezi, ekonomik büyümeden kamu harcamalarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu savunmaktadır (Yüksel ve Songur, 2011:367-368). Wagner hipotezi kamu harcamalarının uzun dönemli gelişimini açıklamaya çalışırken, talep yanlı bir açıklama üzerinde yoğunlaşmıştır (Durevall ve Henrekson, 2011:719; Yüksel ve Songur, 2011:368). Wagner, halkın günden güne artan talepleri ve endüstriyel gelişimin sürekli olmasından kaynaklı oluşan dengesizlikleri ve rekabeti önleyebilmek için devletin koruyucu ve düzenleyici taraflarının güçlendirilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır (Merder, 2020:20).

2.4.2. Peacock-Wiseman Yaklaşımı: Sıçrama Tezi

Kamu harcamalarındaki değişimin, Wagner'in savunduğu kamu harcamalarının sürekli artış kanunu ile sadece uzun dönemde analize olanak tanıdığı görülmektedir. Oysa ki kısa dönemde de kamu harcamalarındaki dalgalanma ya da özellikle uzun dönem trend değişikliği analizinin önemi oldukça büyüktür. Zaman içinde görülen bu trend değişikliklerini açıklayan ilk tez de "Sıçrama Tezi" dir. Alan T. Peacock ve Jack Wiseman'ın sıçrama tezi, 1890-1950 yılları arasında İngiltere'deki kamu harcamalarının incelenmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu incelemeye dayanarak Peacock ve Wiseman, ulusal bunalımlara yol açan savaş durumlarında harcamaların yukarı doğru sıçradığını gözlemlemişlerdir. Kamu harcamalarındaki artış kesindir ve savaştan sonra bile harcamalarda azalış görülse de eski düzeyine düşmemektedir (Edizdoğan vd., 2020:58).

Peacock ve Wiseman, kamu harcamaları ile gelirleri arasında bir bağ olduğunu ortaya koymuşlardır. Savaş, kriz vb. olağanüstü durumlarda siyasal iktidarlar, kamu harcamalarının artışıyla birlikte toplumun vergi yükümlülüklerini de eskiye nazaran daha yüksek miktarlarda artırmışlardır. Olağandışı durumlar ortadan kalktığına da toplumun bu yüksek vergilere alışmasından dolayı vergi oranlarında herhangi bir indirime gidilmemiş, kamu harcamaları da azalmamıştır. Kamu harcamalarının gelişme trendi Wagner'in savunduğu görüşü gibi düz bir çizgi halinde değil de kesikli sıçramalar şeklinde olmaktadır (Bayram, 2019:26).

Peacock ve Wiseman'a göre, ulusal bunalım dönemlerinde kamu harcamalarındaki sıçramaların üç nedeni olmaktadır. Bunlardan ilki, toplumun olağanüstü durumlarda yeni vergi konulmasına karşı gösterdiği tutumu ortadan kaldırır. Toplum bu yeni vergi

yükümlülüğüne alışır, sorun ortadan kalktığına da siyasal iktidar, vergi yükünde indirim gitmek yerine daha önce sunmadığı hizmetleri sağlamaya başlar. İkincisi, bunalımla birlikte devletin üzerine düşen görevlerin artmasıdır. Devletin artan yükümlülükleri de kamu harcamalarını artırır. Üçüncü olarak, ulusal bunalımlar öncesinde toplumda bulunmayan ve dikkat çekmeyen sorunlara karşı bilinçlenme sağlanır, bu bilinçlenme de tam istihdam gibi yeni toplumsal amaçlar getirir ve amaçları karşılamak için harcamalar haklı olarak artırılabilir (Özmen, 2010:46).

2.4.3. Maksimizasyon Yaklaşımı

Anthony Downs tarafından geliştirilen bu model, oy maksimizasyonu yaklaşımını savunmaktadır. Siyasi partiler gelecek seçimleri düşünerek yaptığı harcamalarda oyları üzerinde pozitif bir etki yaratırken, bu harcamaları finanse etmek için aldığı vergilerde ise negatif bir etkiyle karşılaşacaktır. Oy kazandıran olumlu etkenler ile oy kaybetmeye sebep olan olumsuz etkenler marjinal olarak birbirlerine eşitlenene dek kamu harcamaları artmaya devam edecektir. Seçmen de vereceği oyları fayda maliyet analizine göre değerlendirecektir (Işık, 2014:117). Siyasi partiler seçimde kullanılacak oyların çoğunluğuna sahip olup iktidar olarak daha fazla hizmet etmek amacıyla programlarını oluşturmakta ve topluma kaliteli hizmet sunmaya çalışmaktadırlar.

2.4.4. Sosyal Refahın Artırılması Yaklaşımı

Sosyal refah, toplumda bulunan tüm bireylerin mutlu, huzurlu olmasını ve bu iyi halin tüm topluma yayılmasını ifade etmektedir.

Tek bir bireyden yola çıkan, bunu faydacılık olarak da nitelendirebileceğimiz, sosyal refah tartışmaları, sonradan toplum içinde en zor durumda olan kişinin refahını düşünen Rawls'ın adalet kuramı ve Amartya Sen'in öncülüğünde ortaya çıkan insani gelişim yaklaşımı ile daha da ileri düzeyde toplumsal kapsayıcılığa sahip bir konuma getirilmiştir (Ünalın, 2016:6).

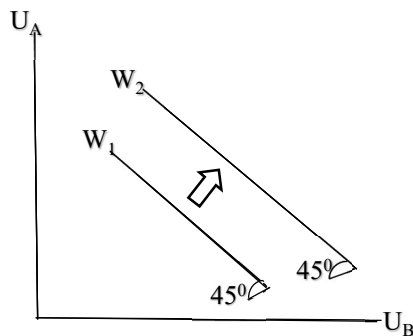
Pigou ve Dalton, 20. yüzyıl başlarında kamu harcamalarının artışı refah teorisi ile açıklamışlardır. Kamu harcamaları sosyal faydayı en üst düzeye yakın olacak şekilde artırdığı sürece harcamalarda artışa devam edilmelidir (Yurgiden, 2018:23). Vergilerden sağlanan en son liranın harcanmasıyla elde edilen toplumsal fayda ile vergiyi ödeyene maliyetinin eşitlenmesiyle birlikte kamu harcamalarının toplumsal refahı maksimize edeceğini savunan yaklaşım, ekonomik refahın etkili olabilmesinde süre, üretkenlik ve verimliliğin önemini de vurgulamaktadır (Akkaya, 2016:18). Artan Sosyal Refah Yaklaşımı'nı savunan Pigou ve

Dalton, kamu harcamalarını artırarak devlet sosyal hizmetlerinin üretilmesini sağlamakta ve sürekli etkileşim içinde olunması gerektiğine değinmektedirler (Merder, 2020:23).

2.4.4.1. Faydacılık Yaklaşımı

İngiliz politik iktisatçı Jeremy Bentham (1748-1832) tarafından faydacı felsefenin ilk temelleri atılmıştır. Ona göre toplumda “en çok kişiye en çok yiyecek” anlayışı benimsenmelidir. Bu da gelirin GSYİH’deki payının artırılmasını ifade etmektedir (Savaşan, 2020:134). Bentham, insan davranışlarına yön veren güdülerin, acıdan kaçınarak haza ulaşmak arzusu olduğunu dile getirmektedir (Hunt, 2009:170).

Faydacılığın özellikleri, üç farklı bileşene bölünmektedir. Bunlardan ilki “sonuççuluktur”; yapılan işlerin sonuçları, ortaya çıkardıkları neticelere göre değerlendirilir. Faydacılık yaklaşımı, sonuç odaklı olmanın da ötesine geçerek, herhangi bir şeyin sonuç dışında nihai öneme sahip olabileceğini görmezden gelir. İkinci bileşen ise “refahçılık”tır. Yapılan işlerde görevlerin yerine getirilmesi, hakların kullanılması veya bunların ihlali gibi durumları doğrudan dikkate almayarak ortaya çıkan faydalara odaklanır. Her eylemden sonra sonuç değerlendirilir (sonuççuluk), sonrasında bu sonucun ortaya çıkardığı durumda elde edilen faydalar incelenmektedir (refahçılık). Üçüncü ve son bileşen de “en yüksek toplam”dır. Bireylerin ayrı ayrı elde ettikleri faydaların toplam yararını bulabilmek adına herkesi bir araya getirerek toplamakta ve bu toplamın kişilere dağılımını dikkate almamaktadır. Toplam faydada, fayda paylaşımlarının eşitsizliği dikkate alınmayarak değerlendirilmektedir (Sen, 2004:84).

Şekil 2.3. Benthamcı Sosyal Refah Fonksiyonuna Göre Bireylerin Refahı Birbirlerinin Tam İkamesidir.

Kaynak: (Savaşan, 2020: 135)

Sosyal refahın ölçülmesi açısından Benthamcı sosyal kayıtsızlık doğrusu Ahmet (U_A) ve Betül’ün (U_B) faydalarını birbirinin ikamesi olarak görmektedir. Burada bireylerden hangisinin faydasının artırıldığına öneminden ziyade toplam fayda önemlidir.

Faydacı yaklaşıma göre, eşitlik sorunlarında en basit durum homojen bir pastayı kişi sayısına bölme işlemi olarak tanımlayabileceğimiz “saf dağıtım problemi”dir”. Grup içindeki her bir birey pastadan aldığı pay ne kadar artarsa o kadar fazla fayda sağlamakta ve bu fayda da payı arttıkça azalan oranda artmaktadır. Bu yaklaşımda amaç, toplam faydayı maksimize ederken, herkesin marjinal faydasının da eşit olmasını gerektirir (Sen, 1979:198).

Sosyal refah fonksiyonu kavramı, yeni refah iktisadı savunucusu Robbins’in, 1931 yılında, kardinal ölçüm yöntemine (faydaların ölçülebilir ve karşılaştırılabilir olması) alternatif olarak geliştirdiği ordinal ölçüm yöntemi (faydaların sıralanabilir olması) ile ortaya çıkmıştır. Bu yeni ordinal ölçüm yöntemini kullanan Paretocu refah iktisadı anlayışı, toplumdaki en az bir bireyin refahını azaltmadan, yine aynı toplumdaki diğer bireyin durumunun iyileşmesinin mümkün olmadığı görüşünü referans almakta, kardinal ölçüm yöntemine göre toplam fayda, adalet kriteri olarak kullanılırken, ordinal ölçüm yönteminde adalet kriteri için kullanılan herhangi bir ölçüt bulunmamaktadır (Ünalın, 2016:10).

2.4.4.2. Rawls’ın Yaklaşımı

Amerikalı bir felsefeci olan John Rawls (1921-2002), sosyal refah yaklaşımına adalet anlayışını getirerek sosyal refahı bu pencereden değerlendirmiştir. Rawls’a göre faydacı yaklaşım kişilerin refahını önemsemeyerek toplumsal refah üzerine odaklanmakta, adaleti çoğunluğa bağlayarak tek tek bireylerin refahını görmezden gelmektedir. Rawls ise serbest piyasaların insanileştirilmesinde çözüm olacağını düşündüğü adil bir toplum anlayışını savunmaktadır (Kenanoğlu, 2016:12-13). Kişiler arasındaki farklılıkları dikkate almadıklarını düşündüğü faydacıların toplam fayda yaklaşımının tersi şekilde, Rawls, savunduğu sosyal refah yaklaşımında, düzenlemenin toplum içinde en kötü durumda olan kişinin lehine olmasının gerekli olduğunu düşünmektedir (Ünalın, 2016:13).

Sosyal adaleti doğal hak olarak gören Rawls, tüm toplum refahının artırılmasıyla bile bu hakkın önüne geçilemeyeceğini, her şeyden önce adaletin ahlaki nedenlerle arzulanan bir hedef olduğunu savunmaktadır. Ona göre, kurumlar da sadece adil olduklarına inanıldıklarında varlıklarını devam ettirebilirler. Adaletin kültürden kültüre değişmeyen ve herkesin üzerinde uzlaşabileceği tanımı yapılabilmektedir (Savaşan, 2020:138). 20. yüzyılda adil toplumu düzenleyen temel toplumsal ve siyasal kurumların olması gerektiği şekil araştırılırken, adaleti eşitlik olarak gören Rawls, birincil malların (haklar ve özgürlükler, gelir ve refah, güç ve fırsatlar ve özsaygının toplumsal temelleri) uygun dağıtım ile toplum üyelerince paylaşılması üzerine durmaktadır (Durğun, 2013:98).

John Rawls, rasyonel olan ve her biri kendi çıkarını önemseyen bir topluma, adaletle ilgili prensipleri görüştürerek analizine başlamaktadır. Görüşme esnasında her birey istediğini savunmakta tam olarak özgürdür. Görüşme sonunda “sosyal sözleşmeye” yani üzerinde anlaşmaya gidilen prensiplere uymak zorunluluğu bulunmaktadır. Rawls, sosyal sözleşme taraflarını “cehaletin peçelemesi” arkasına yerleştirerek, bireyleri kendi toplumlarından soyutlamakta, görüşmeciler kendilerine özgü bilgilerden yani özellikleri, toplumdaki pozisyonları, yetenekleri, doğdukları ülke ve zaman hakkındaki bilgilerden yoksundurlar. Böylelikle kendi çıkarlarını başkalarının çıkarlarından üstün tutamamaktadırlar ve bu da gelecekle ilgili belirsizlik durumunu göstermektedir. Rawls analiz başlangıcında sosyal adalet prensibini kararlaştırmak için bir araya getirdiği bireyleri “cehaletin perdelemesi” ile sınırlayarak iki şeyi başarmaktadır: karmaşık konularda görüşmecilerin kolay karar vermelerini ve kısıt altında karar verilen prensiplerin ahlaki açıdan da savunulmasını sağlamaktır. Görüşmecilerin kendi durumları hakkında bilgi sahibi olmadıklarından, kendileri için en doğru karar ne ise toplum için de o karar doğru sayılmaktadır (Savaşan, 2020:138-139).

Rawls, “Bir Adalet Teorisi” adlı kitabında adaletin iki temel ilkesinden bahsetmektedir. Birinci ilke: herkes, başkalarının özgürlüklerinin sunulduğu şema ile uyumlu geniş çaplı temel özgürlüklere benzer, eşit haklara sahip olmaktadır. İkinci ilke: ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin düzenlenmesi gerektiğidir. Bu düzenleme de avantajın herkeste kabul edilir olduğu beklentisi ve görevlerin herkese açık olması ile yapılabilmektedir (Rawls, 2020:90). Bu iki ilke de birbirini tamamlamakta, toplumun yapısını, hak ve ödevlerini tanımlarken, iktisadi ve sosyal düzeni de sağlamaktadır. Birinci ilkede bahsedilen özgürlükler; seçme-seçilme hakkı, ifade ve örgütlenme özgürlüğü, vicdan ve düşünce özgürlüğü, mülkiyet özgürlüğü, kişi bütünlüğü (psikolojik baskı ve fiziksel saldırıdan korunma), hukuki kurallara uygun biçimde yakalanma ve tutuklanma özgürlüğüdür. Toplumdaki herkes eşit haklara sahip olduğundan bu özgürlükler de halka eşit bir şekilde dağıtılmalıdır. İlkelerden ikincisi ise, refah ve gelir dağılımı, yetki ve sorumlulukta farklılık yaratan kuruluşların düzenlenmesini kapsamaktadır. İkinci ilkeye göre gelir ve refah dağılımı, toplumdaki en dezavantajlı kişi göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmelidir (Ünalın, 2016:13). Birinci ve ikinci ilke arasında kalınması durumunda öncelik temel özgürlükleri korumak olduğundan ilk ilke tercih edilmelidir. Rawls’a göre ekonomik eşitliği sağlayacak politikalardan diğer zenginliklere kadar arzulanan durumlar için de olsa temel özgürlüklerden hiçbir şekilde taviz verilemez.

Rawls, refah toplumunun amacında, toplumdaki hiç kimsenin refah seviyesinin iyinin altına inmemesini, tıbbi bakım veya işsizlik gibi durumlarda herkesin kazalara karşı güvenceye sahip olması gerektiğini belirtmektedir. Her periyod sonunda ihtiyaç sahibinin tekrar belirlenmesiyle gelir dağıtımı yeniden yapılmaktadır. Bu dağıtım, farklılık ilkesini ihlal etmekle beraber, miras yoluyla yer değiştiren eşitsizliklerin ve siyasi özgürlüklerin kısıtlanmasına da yol vermiş olur. Fırsat eşitliği güvence altına alınmaya çalışılsa da refah farklılığı ve siyasal nüfuzdan ötürü hiçbir çaba etkili ve yeterli olmamaktadır. Mülkiyet-sahipli/kazanımlı demokrasi amacı ise, zamanla eşit ve özgür bireyler arasında adil bir iş birliği sistemiyle ideal toplum kurulmasıdır. Temel kurumlar, toplumda yaşayan herkese verimli araçlar vermeli ve tüm toplumun iş birliği içinde yaşamasını sağlamalıdır. Buradaki amaç, çok çalışmayla ya da miras yoluyla sermaye sahibi olmak kadar, siyasi özgürlüğü destekleyen kurumların yine fırsat eşitliğinin korunduğu eğitim ve öğretim üzerinden kaynak sahibi olma noktasında birleşmektedir. Farklılık ilkesi, refah devletinde değil de mülkiyet-sahipli/kazanımlı demokrasi temelinde olursa ancak tam gücünü gösterebilir (Rawls, 2020:18-19).

2.4.4.3. Amartya Sen'in Yaklaşımı

Amartya Sen, "Equality Of What?" adlı eserinde engelli olan A kişisi ve sağlıklı olan B kişisi üzerinden faydacılık ve Rawls'ın yaklaşımı ile kendi yaklaşımı arasındaki farkı göstermek istemiştir. Faydacılara göre engelli olan A, sağlıklı olan B'ye göre gelirden daha az fayda sağlamaktadır. Faydacı yaklaşımda amaç toplam fayda maksimizasyonunu sağlamak olduğuna göre maksimizasyon B'nin lehine gerçekleşmiş olacaktır. Dolayısıyla marjinal faydası düşük olan A'nın dezavantajı, daha fazla gelir ile ikame edilememektedir. Rawls ise bu örnekte, engelli bireyin refahını artırma yoluna gidecek ve gelir transferi ile eşitliği sağlamaya çalışacaktır. Sen, bu iki yaklaşımı da doğru bulmamaktadır. Yapabilirlik Yaklaşımı savunucusu Sen, ne kadar Rawls'ın birinci mallar olarak nitelendirdiği unsurları kabul etse de, insani gelişim sürecinde, bireyin tercihi üzerine bir yaşam seçmesi için gereken şeylerin temel özgürlükler ve kapasiteler olduğuna vurgu yapmaktadır (Ünalın, 2016:18).

Kapasite (Yapabilirlik) Yaklaşımı, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) dahilinde Amartya Sen ve Martha C. Nussbaum tarafından 1980'lerin sonunda ortaya atılmıştır.

Sen'e göre "Yapabilirlik Yaklaşımı" ya da insan dışında hayvanların da yapabilirlikleri olduğunu düşünen o yüzden bu kavramı çoğul kullanan Nussbaum'a göre

‘‘Yapabilirlikler Yaklaşımı’’, toplumların yaşam kalitesini karşılaştırarak değerlendirme yapabilmeyi, toplumsal adaleti sağlayabilecek konularla alakalı kuram oluşturmayı amaç edinen bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, toplumları, adalet ve insan onuru ile karşılaştırıp değerlendirmekte, insanların tercihlerine veya özgürlüklerine odaklanmaktadır. Toplumların amacı da insanlara geniş çaplı fırsatlar sunarak onların özgürlüklerini sağlamaktır. Sunulan fırsatları değerlendirip değerlendirmemek bireylerin tercihi bırakılmıştır. Ayrıca yaklaşım, toplumsal adaletsizlik ve eşitsizliklerle de ilgilenirken, devletlerin uyguladıkları kamusal politikalarla ilgili görev üstlenmelerini, kişilerin yaşam standartlarını yapabilirlikleriyle tanımlayarak iyileştirmelerini istemektedir (Nussbaum, 2018:34-35).

Özgürlük, Sen’e göre oldukça değerlidir, bunu da fırsat ve süreç yönü olarak iki nedene bağlamaktadır. Birey ne kadar fazla özgür olursa, isteklerini gerçekleştirebilmek için o kadar fazla da fırsatı olur. Fırsat yönü, insanların istediği yaşamı seçme, yaşamları boyunca da ilerlemek isteyeceği amaçları destekleme veya değer verdiği şeyleri elde etme yetenekleri ile bağlantılıdır. Süreç yönü ise bireylerin, seçimlerinde, dışarıdan herhangi bir baskı altında kalmadan karar alabilmesi ile ilgilidir (Sen, 2009:228).

Özgürlük sadece seçmekte serbest olunan eylemleri içermez, bununla birlikte özgürlüğü kullanma yeterliliği de önemlidir. Başka şahıslar, gruplar, örgütler tarafından zorlanmak, tehdit edilmek ya da şahsınızı baskı altına alabilmek adına toplumsal ilişkilerin ağırlığını kullanma gücüne sahip grupların olması da özgürlüğü kullanma yeterliliğinden mahrum olduğunu göstermektedir. Kaynağı ne olursa olsun özgürlüğün yayılabilmesi için tahakkümün ortadan kalkması gerekmektedir (Acemoğlu ve Robinson, 2020:25).

Sen’in kalkınma yaklaşımı, bireylerin özgürlüklerini temel alırken, burada amaç kişilerin değer verdikleri yaşam tarzlarına ulaşabilme kapasitelerinin artırılarak iyileştirilmesi üzerinedir. Kamu siyaseti ile artırılabilen bu kapasiteler, toplum katılım kapasitesinin etkin kullanımıyla da kamu siyasetinin yönünü belirleyebilir. Kalkınma kavramında, değerlendirme ve etkinlik ile ilgili olarak bireysel özgürlüğün önemine vurgu yapan iki ayrı yaklaşım mevcuttur. Bunlardan ilki normatif yaklaşımdır (adaleti bireysel özgürlükler ve onun toplumsal bağıntıları açısından görmek): toplum başarısını yine o topluma ait bireylerin yararlandıkları temel özgürlükler belirler. İkinci yaklaşım ise özgürlüğü sadece başarı ve başarısızlık ile ilgili olarak değil, bireysel inisiyatif ve sosyal etkinlik belirleyicisi olarak görmektedir. Özgürlüklerin artırılması, insanların kendi kendilerine yetebilmelerini, sorunlarını ortadan kaldırebilmelerini ve dünyayı etkileme kapasitelerini de artırmaktadır.

Dolayısıyla bu meseleler de kalkınma sürecinin merkezinde kendine yer bulmaktadır (Sen, 2004:33-34).

Kapasite yaklaşımıyla Sen, insanların sahip olduklarından ziyade ne yapabildiklerine ve ne olabildiklerine odaklanmakta, refah ve özgürlük gibi amaçlarla para gibi araçları birbirinden ayırarak, ‘‘Eşitlik nedir?’’ sorusuyla ilgilenmektedir (Durğun, 2013:100).

Yapabilirliklerin yaygınlaştırılmasını isteyen toplumun en önemli amacı, kaynaklarını eğitim yoluyla kullanarak, başta temel eğitimin yaygınlaştırılması (özellikle de kadın eğitimi) olmak üzere, aile içindeki ilgi ve şefkatten fiziksel ve duygusal sağlığa ve daha fazlasının iyileştirilmesini ve geliştirilmesini sağlamaktır (Nussbaum, 2018:37).

Kamunun doğru kararlar alabilmesi, düzenlenen sosyal ve iktisadi politikalarla gerçek ihtiyaçları belirleyebilmesi ve bunların bireylerin tercihleriyle uyumlu olmasını sağlayabilmesi oldukça önemlidir. Bu da Sen’in de üzerinde durduğu doğru enformasyonla ve katılımcı bir demokrasi ile sağlanabilir.

2.4.5. Kamu Harcamalarının Artışı ile İlgili Diğer Görüşler

Bürokratik Üretim Yaklaşımı: William A. Niskanen (1967-1971), tarafından ortaya atılan görüşe göre, başında bulunduğu örgütü büyütme amaçlı hareket eden bürokrat piyasadaki monopollerin aksine hizmetler aşırı genişlemektedir. Devlet dairelerinin genişlemesi birim hizmet maliyetini yükseltirken bu hizmete aşırı kaynak tahsisi de gerekmektedir (Işık, 2014:117). Bürokratlar kendi çıkarlarını maksimize etmenin bütçenin artırılmasıyla gerçekleşeceğini düşünmektedirler, bu durumu kontrol etmenin yolları olsa da izlemesi zor ve maliyeti yüksektir (Savaşan, 2020:51).

Baumol Yaklaşımı: Belediyelerin gerçekleştirdiği harcamaların yığılmaları, sağlık, güvenlik ve denetlemeyle ilgili harcamalar, teknolojik yeniliğe hâkim olunmadığı müddetçe düşük verimlilik artışına sebep olacaktır. Emek yoğun üretim gerçekleştiren kamu sektörü, verimliliğin düşük olması dolayısıyla yüksek birim maliyetle karşılaşacak, kamu harcamalarında da reel bir artışa sebebiyet verecektir (Akalin, 2017:31-32). Yaklaşım, kamu harcamalarındaki verimlilik artışının ancak sanayi yoğun üretim ile gerçekleştirebileceğini savunmaktadır.

Francesco Nitti Yaklaşımı: Nitti, büyük devletlerin hepsinin bütçelerinde savaş ve savunma ile ilgili ortak özellikler olduğunu belirterek, yapılan kamu harcamalarının toplumun ilk ihtiyaçları, savaş ve savunma harcamalarına ayrılmasından kaynaklandığını dile getirmiş,

savaş ve savunma harcamaları dışarıda tutulursa, kamu harcamalarında sürekli artış ihtimalinin de ortadan kalkacağını belirtmiştir (Güvel, 2018:72).

Nitti, kendi döneminde yayımlanan istatistiki bilgilerden yararlanarak kamu harcamalarındaki artışın kaçınılmaz olduğunu fakat Wagner'in dile getirdiği bir kanun olarak değil, savaş veya savaşla ilgili durumlardan meydana geldiğini ifade etmektedir. Nitti, kamu harcamalarındaki artışı ne kadar askeri harcamalarla ilişkilendirirse de kamu harcamalarının askeri nedenler dışında da artabileceğine değinmektedir (Edizdoğan vd., 2020:62).

Musgrave'in Yaklaşımı: Richard A. Musgrave 1890-1948 yılları arasında ABD'de kamu harcamalarının artış seyrini incelemiş, savaş ve savunmayla ilgili durumlar kaldırıldığında, harcamaların milli gelire düzenli bir şekilde ilerlediğini dile getirmiştir. Musgrave, Nitti'nin görüşünü doğrular biçimde kamu harcamalarındaki artışın savaş ve nedenleriyle ilgili olduğunu ileri sürmüştür. Ülkenin iktisadi açıdan gelişmenin hangi durumunda olduğu Musgrave'e göre önemlidir. Kamu harcama kalemlerindeki artış ihtiyaçlara göre farklılık gösterebilir, ekonominin olgunluk ve kalkış dönemlerindeki demiryolları ve karayolları gibi harcamaları ile sağlık ve eğitim alanındaki yatırımları da bu aşamada değerlendirilmektedir (Bayram, 2019:25).

Buchanan Yaklaşımı: Politikacıların gelir konusundaki çıkarlarını maksimize etmek istemeleri, kamu harcamalarında artışa sebebiyet vermektedir. Kamu harcamalarına bütçe sağlamak adına politikacılar, emisyon ve borçlanmaya başvururlar. Bu şekilde vergi artışından kaçınıp seçmeni kısa dönemde etkilemek istemektedirler. Finansmanı vergilerle sağlamak gerektiğinde dolaylı vergilere başvurmaktadır (Savaşan, 2020:52).

Rostow Yaklaşımı: (1966) Ekonomik gelişmenin önemi ve devletin bu gelişmeye ulaşmasında rolü ile kamu harcamalarındaki artışı açıklamaktadır. Üretim düzeyindeki artış, kamu yatırımlarının önemi, devletin ekonomik işlevlerinde artış ve hem mali hem de mali olmayan görevlerin gerçekleştirilmesi açısından devletin rolünün artması, kamu harcamalarında bir artışa neden olmaktadır (Merder, 2020:23).

Henry Carter Adams Yaklaşımı: Wagner ile aynı çağda yaşamış bir iktisatçı olan Adams, 1898 yılında yayımladığı eserine kadar olan kamu ile ilgili tüm araştırmaları ve istatistiki bilgileri inceleyerek, kamu harcamalarının mutlak ve milli gelire kıyasla nisbi artış gösterdiğini ifade etmiş ve o dönemde gelişen ülkeler için kamu artışının sürekli ve kanun niteliği taşıdığını belirtmiştir (Edizdoğan vd.,2020:62).

Adams, kamu harcamalarındaki artışı kabul ederek artış sebeplerinin her ülke için farklı olduğunu ortaya koymuştur. Bunun nedeni olarak da kamu harcamalarına sebebiyet veren çeşitli, sosyal, iktisadi, askeri, siyasi faktörlerin her ülkeye göre farklılık arz ettiğini göstermiştir. Bununla birlikte devletlerin borç yüklerinin de kamu harcamalarının artışına neden olacağını vurgulamıştır (Güvel, 2018:72).

Solomon Fabricant Yaklaşımı: Fabricant, Adams ve Wagner'in yaptığı kamu artışı araştırmalarının, ülke sayısının azlığından dolayı eksik bilgilere dayandığına vurgu yaparak, kamu harcamaları araştırmalarında bir kanun belirlenemeyeceğini dile getirmiştir. Fabricant, daha kapsamlı istatistiki bilgiler toplayıp faydalanarak, artışlarda değişik bulgular saptadığını ifade etmiş, diğer ülkelerde de bu durumun aynı olup olmadığının geniş kapsamlı araştırmasını gerekli görmüştür (Şimşek, 2019:48).

Olson Hipotezi: Mancur Olson (1965), çıkar ve baskı gruplarının, devlet bünyesindeki siyasi karar yetkilerini sadece kendi çıkarlarını korumak adına kullandıklarını, o yönde hareket ettiklerini vurgulamaktadır. Bu gruplar, lobicilik yaparak iktidar üzerinden ekonomik transferler elde etme çabasına girişirler, bu rant-kollama durumu da devlet bütçesinin büyümesine sebep olmaktadır (Savaşan, 2020:51).

Direktör Hipotezi: George Stigler'a göre iktidar, oyların çoğunluğuna sahip olduğundan siyasi güce sahiptir. Kamu harcamaları artışında siyasal süreçte temel role sahip olan direktör, ortanca seçmen gruplarıdır (Işık, 2014:119).

Politik Aşamalar Tezi: Odle'nin savunduğu bu tez, sömürü ülkelerini (Karaibler) baz alarak kamu harcamalarının seyrini bu ülkeler üzerinden üç aşamada incelemeye çalışmıştır. Geleneksel dönem olarak adlandırılan ilk dönemde, kamu harcamalarında yabancı şirketlerin menfaati söz konusu olmaktadır. Kamu harcamaları liman ve yol yapımı kalemlerine ayrılarak doğal kaynakların sömürülmesi sağlanır. Geçiş dönemi olan ikinci aşamada, vergi teşvikleriyle devlet sanayileşmeyi artırmaya çalışır, kamu harcamaları altyapı yatırımlarına yönlendirilerek özel kesim ve sosyal harcamalar desteklenir. Üçüncü ve son aşama ise bağımsızlık sonrası dönemdir. Kamu harcamaları, eğitim, sağlık ve savunma kalemlerine aktarılmaktadır (Akkaya, 2016:19).

Colin Clark Görüşü: Colin, 1951'de yayınladığı "Ekonomik Gelişme Koşulları" eserinde, hizmet sektöründeki eksik istihdamdan dolayı mevcut talebin bu sektöre kayarak istihdamın artırılacağını vurgulamıştır. Kamu harcamalarının (vergilerden elde edilen) milli gelire oranının %25'ten fazla olmaması gerektiğini belirtmiştir (Yurgiden, 2018:24).

3. İNSANİ GELİŞME YAKLAŞIMI, İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ VE ÖLÇÜLMESİ

3.1. İnsani Gelişme Yaklaşımı

Pakistanlı ekonomist Mahbub ul Haq öncülüğünde kavramsallaştırılan insani gelişme, ekonomik büyümeyi sağlamanın yanında insanların seçimlerini genişletme süreci olarak tanımlanmaktadır. İnsani gelişme, istediği bilgiye ulaşabilme ve eğitim alabilme, uzun, sağlıklı yaşam sürdürebilme ve iyi bir yaşam standardına sahip olarak yaşayabilme unsurlarıyla birlikte ifade edilmektedir. Bunlara ilave olarak Adam Smith'in, çekinmeden başkalarıyla aynı ortamda bulunarak kaynaşma yeteneği dediği kendine saygı, siyasi özgürlük ve insan hakları da bu unsurlara eklenebilmektedir (HDR, 1990:10). İnsani gelişmede özellikle ilk üç unsur; eğitim, sağlık ve iyi bir yaşam standardı sağlandığında toplumlar, hayatları boyunca diğer alanlarda kendilerini geliştirme fırsatı bulabilirler.

İnsani gelişme, demokratik yönetim, sürdürülebilir büyüme, iklim değişikliği ve çevre gibi insanları ilgilendiren ve etkileyen bir bütünü oluşturmaktadır. Kişilerin ekonomik durumlarından ziyade insan yaşamının zenginleşmesiyle ilgilenen insani gelişme yaklaşımı, kişilerin kendilerine ve sahip oldukları fırsatlara odaklanmaktadır (İNGEV, 2022).

İlk İnsani Gelişme Raporu (HDR), 1990 yılında, milletlerin gerçek zenginliğinin insan olduğunu vurgulayarak başlamaktadır. Kalkınmanın temel amacı, insanların uzun, sağlıklı ve yaratıcı bir yaşam sürmeleri için elverişli bir ortam yaratmaktır (HDR, 1990:9).

1990 yılındaki bu rapor, insan refahını geliştiren bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsani gelişme yaklaşımı, insanlara, insanların fırsatlarına ve seçimlerine odaklanmaktadır: (HDRO, 2022)

İnsanlar: İnsani gelişme yaklaşımında, insanların refahları artırılmaya çalışılmakta, önceki düşüncenin aksine ekonomik büyümenin herkes için daha iyi bir yaşam standardı sağlayacağı fikrinden uzaklaşmaktadır. Gelir artışı, kalkınmanın bir amacı olarak değil, aracı olarak görülmektedir.

Fırsatlar: İnsani gelişme, kişilere tercih ettikleri hayatı yaşayabilmeleri adına daha fazla özgürlük tanımaktadır. Bu hak edilen özgürlükle, insanların yeteneklerinin farkına varıp onların üzerine gitmelerini sağlamak hatta yeteneklerini daha da geliştirmelerine fırsat vererek, insanlara bu yeteneklerini kullanma şansı sunmaktadır. Bir toplumda, insani gelişme temelleri sağlam bir şekilde atıldığında, kişilerin yaşamlarında, farklı alanlarda da ilerleme fırsatları görülmektedir.

Seçim: İnsani gelişme, kişilere seçeneklerini çoğaltarak daha fazla fırsat sunmakla ilgilenmektedir. Hiçbir şekilde insanlar sunulan fırsatları kullanmaları için zorunlu tutulamaz veya baskıya maruz bırakılamaz, herkesin seçimi kendini ilgilendirir. İnsani gelişme yaklaşımı, insanlara tam potansiyellerini geliştirmeleri, yaşamlarında üretkenliklerini ve yaratıcılıklarını sürdürebilme adına uygun bir ortam sağlamalıdır (HDRO, 2022).

Sen'in yeteneklerin genişletilmesi olarak ifade ettiği kalkınma teorisi, insani gelişme yaklaşımının başlangıç noktasıdır diyebiliriz. Kalkınmanın amacı, sağlıklı ve iyi beslenmek, bilgili olmak ve toplum yaşamına katılmak gibi bir insanın olabileceği ve yapabileceği şeylerin yelpazesini genişleterek insan yaşamını iyileştirmektir. Bu açıdan bakıldığında kalkınma, bir kişinin hayatta yapabileceklerinin önündeki engellerin, okuma yazma bilmeme, kaynaklara erişim eksikliği, sağlık sorunları veya sivil ve siyasi özgürlüklerin eksikliği gibi engellerin kaldırılmasıyla ilgilidir (Fukuda-Parr, 2003:303).

Yapabilirlikler yaklaşımı, ülkelerin gelişmişlik düzeyini doğru şekilde karşılaştırıp sıralamak adına daha doğru ve yeni bir yöntem belirlemiştir. Bu yöntem, ülkelerin karşılaştırılmasında sadece GSYİH'ya bakmaksızın, insani yapabilirliklere de odaklanmaktadır. Yaklaşımında, yapılabirliklerin tümü, ilke olarak karşılaştırılabilen iken İnsani Gelişmişlik Raporları'nda (HDR), özellikle eğitim ve sağlık üzerine odaklanılmaktadır. Yaklaşım, eşitlik sorununa da yeni bir bakış açısı getirmiştir. Hayatın neredeyse her alanında eşitlikten söz edilebilmekte ve politik değer olarak kabul edilmektedir. Yapabilirliklerin karşılaştırılabilir olmasını savunan Sen, toplumları değerlendirirken, eğitim, sağlık, siyasi katılım, din, ırk ve cinsiyet ayrımcılığına karşı direnmek gibi yapabilirlikleri daha önemli bularak diğer yapabilirliklerden ayırmaktadır. Bu yapabilirlikleri temel adalet anlayışını tanımlarken de kullanmaktadır (Nussbaum, 2011:87-88).

“İnsani Gelişme Üzerine Düşünceler” de Haq, ekonomik büyüme ile insani gelişim arasında kendiliğinden bir ilişki olmadığını ifade eder (Charnovitz, 1996:53). Bu ikisi arasında bir ilişkiden söz edebilmek için kamu politikalarına gerek duyulmaktadır. Haq, ilişki kurabilmenin dört şekilde gerçekleşebileceğine vurgu yapmaktadır. Bunlar; büyüme sürecine insanların da katılımını sağlayabilecek olan eğitime, sağlığa ve insanların yapabilirliklerine yani becerilerini geliştirebilecekleri yatırımlara ağırlık vermek; varlık ile gelir dağılımında eşitlikten yana olmak; devletin sosyal harcamaları en iyi şekilde yönetebilmesi; son olarak da kadınlar başta olmak üzere insanların güçlendirilmesidir (Lopez Ruiz vd., 2014:74). İktisadi büyümenin yüksek oranlara sahip olması da insani gelişmeyi artırmamakta, hatta insani

gelişme ile gelir arasında bir ilişkiyi söz edebilmek için de ülkelerin, uyguladıkları politikalarda eşitlikten yana olmaları gerekmektedir.

3.2. İnsani Gelişme Yaklaşımının Tarihsel Gelişimi

Uzun yıllar boyunca kişi başına düşen GSMH, ülkeler arası karşılaştırmalarda ve ülke sınıflandırmalarında, ekonomik performansı ölçmede kullanılan en iyi gösterge olarak düşünülmekteydi. 1970'li yıllarda, bu gösterge ile ekonomik büyümede ileride olduğu görülen ülkelerde, yoksulluğun azalmadığı hatta toplumda meydana gelen işsizlik, siyasal istikrarsızlık, gelir dağılımında eşitsizlik gibi çeşitli sorunlara bile bir etkisi olmadığı görüldü. 1980 yıllarında, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'nın geliştirmekte olan ülkelerde uyguladığı yapısal uyum programları, iktisadi kalkınma modellerinin niteliği ve sonuçları üzerinde, ağır insani bedellere maruz kalınması öne sürülerek eleştirildi. Orta gelirli ülkelerde, insani refah düzeyinin, suç oranlarında ve çevre sorunlarında büyük artış yaşayan yüksek gelir düzeyindeki ülkelere göre daha iyi durumda olduğu görüldü. Sadece GSMH'nin ekonomik büyüme üzerinde tek başına etkili olmadığı, böylelikle toplumda en alt gelir seviyesine sahip olandan başlayan insana dayalı alternatif politikalar oluşturulabileceği dile getirildi (Gürses, 2009:340-341).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) çerçevesinde, 1980'lerin sonuna doğru, temelleri atılan kapasite yaklaşımı, Amartya Sen ve Martha C. Nussbaum tarafından dile getirilmiştir. Sen, Mahbub ul Haq ile birlikte 1989 yılında, temel eğitim ve sağlık yeterliliklerini ele alan yeni ve farklı bir endeks olan İnsani Gelişme Endeksi'ni (HDI) ele almış ve 1999 yılında, İnsani Gelişme Yaklaşımı'nı geliştirmiştir. Ortaya çıkan bu yeni yaklaşımla da kapasite yaklaşımı ortaya konmuştur (Durğun, 2013:100).

Ülkelerin insani gelişmişliklerinin ölçülmesi ve ülkelerin bu doğrultuda sınıflandırılması, UNDP tarafından yayımlanan İnsani Gelişmişlik Raporları ile mümkün olmaktadır. İlk rapor 1990 tarihinde yayımlanmış olup, bu raporlardan 2007-2008 yıllarını kapsayan rapor birlikte yayımlanmış, 2012 yılında ise herhangi bir rapor yayımlanmamış, 2017 ve 2018'i kapsayan yıllarda ise 2018 yılında, 2017'nin verilerini kapsayan İnsani Gelişme Endeksi ve göstergelerine istatistiksel güncelleme getirilmiştir. 2021 yılında, Küresel Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (MPI) ve 2022 yılında da Antroposen'de İnsan Güvenliğine Yönelik Yeni Tehditler adlı bağımsız raporlar özel olarak yayımlanmıştır. 2023 yılında Sahel İnsani Gelişme Raporu 2023, 2024 yılında ise Dünyada Sosyal Gelişme Raporu 2024, UNDP'nin belirli bölgesel ve tematik konulara odaklanan özel çalışmalarındandır. 2021/22 ve

2023/24 yıllarını kapsayan raporlar ise iki yılı kapsayacak şekilde hazırlanmıştır. 2025 İnsani Gelişme Raporu'nda ise diğer yıllardan farklı olarak insanların teknolojik ilerlemeden daha öte seçim yapma özgürlüğüne vurgu yapmakta ve yapay zekâ kullanımında belirleyici olmaları gerektiğinden bahsetmektedir.

Tablo 3.1. 1990-2025 Yılları Arasındaki İnsani Gelişme Raporları Üst Başlıkları

Yıllar	UNDP Çerçevesinde Hazırlanan İnsani Gelişme Raporları Üst Başlıkları
1990	İnsani Gelişme Kavramı ve Ölçülmesi
1991	İnsani Gelişmenin Finansmanı
1992	İnsani Gelişmenin Küresel Boyutları
1993	Halk Katılımı
1994	İnsani Güvenliğin Yeni Boyutları
1995	Toplumsal Cinsiyet ve İnsani Gelişme
1996	Ekonomik Büyüme ve İnsani Gelişme
1997	Yoksulluğun Ortadan Kaldırılmasında İnsani Gelişme
1998	İnsani Gelişme İçin Tüketim
1999	İnsani Yüzü Olan Küreselleşme
2000	İnsan Hakları ve İnsani Gelişme
2001	Yeni teknolojileri İnsani Gelişme İçin Kullanmak
2002	Parçalanmış Bir Dünyada Demokrasiyi Pekiştirmek
2003	Binyıl Kalkınma Hedefleri: İnsan Yoksulluğunu Ortadan Kaldırmak İçin Uluslararası Söz
2004	Günümüzün Farklı Dünyasında Kültürel Özgürlük
2005	Uluslararası İş birliği Bir Kavşak Noktasında: Eşit Olmayan Bir Dünyada Yardım, Ticaret ve Güvenlik
2006	Kıtlığın Ötesinde: Güç Dengesizliği, Yoksulluk ve Küresel Su Krizi

Tablo 3.1. Tablonun Devamı

Yıllar	UNDP Çerçevesinde Hazırlanan İnsani Gelişme Raporları Üst Başlıkları
2007/8	İklim Değişikliğiyle Mücadele: Bölünmüş Bir Dünyada İnsan Dayanışması
2009	Engelleri Aşmak: Göç ve İnsani Gelişme
2010	Ulusların Gerçek Zenginliği: İnsani Gelişmenin Yolları
2011	Sürdürülebilirlik ve Eşitlik: Herkes İçin Daha İyi Bir Gelecek
2013	Güney'in Yükselişi: Farklı Bir Dünyada İnsani Gelişme
2014	Sürdürülebilir İnsani Gelişim: Güvenlik Açıklarını Azaltma ve Dayanıklılık Oluşturma
2015	İnsani Gelişme İçin Çalışmak
2016	Herkes İçin İnsani Gelişme
2019	Gelirin Ötesinde, Ortalamaların Ötesinde, Bugünün Ötesinde: 21. Yüzyılda İnsani Gelişmedeki Eşitsizlikler
2020	Sonraki Sınır: İnsani Gelişme ve Antroposen
2021/2022	Belirsiz Zamanlar, Huzursuz Hayatlar: Dönüşen Bir Dünyada Geleceğimizi Şekillendirmek
2023/2024	Kilitlenmeyi Aşmak: Kutuplaşmış Bir Dünyada İş Birliğini Yeniden Düşünmek
2025	Bir Seçim Meselesi: Yapay Zekâ Çağında İnsanlar ve Olanaklar

Kaynak: (UNDP, 1990-2025).

Her yıl yayımlanan İnsani Gelişme Raporları, ülkelerin gelişmişliklerini değerlendirirken, İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı'na da raporlarda kararlaştırılan başlıklar üzerinden detaylı olarak değinmektedirler. Özellikle yoksulluk olmak üzere çoğu konuya farklı bakış açısıyla yaklaşan raporlar, ülkeleri insan refahı ve iktisadi büyüme üzerinden de ölçmektedirler. Geniş bir yelpazeye sahip kişi ve kurumlar ile oluşturulan raporlar, istatistiksel verileri doğru yansıttığından tüm dünyada benimsenmekte ve kullanılmaktadır. HDR, kişilerin gelirlerinden ziyade, yaşam şartlarını iyileştirecek fırsatlar sunmakla ilgilenmektedir. Raporların merkezinde yer alan bu kavramsal çerçevenin anlaşılması önem arz etmektedir (Akyol Özcan, 2019:13-15).

3.3. İnsani Gelişme Yaklaşımının Önemi

Sen, ‘‘Özgürlükle Kalkınma’’ adlı kitabında, ‘‘İnsani gelişme ne sağlar?’’ sorusunu yönelmektedir. İnsani gelişme, toplumsal fırsatların oluşturulmasına olanak sağlamakta, insan kapasitelerinin ve toplumun yaşam kalitesinin yükselmesine doğrudan bir katkıda bulunmaktadır. Toplumsal güvenliğin, eğitimin, sağlık hizmetlerinin artması, yaşam standardını yükseltmekte, yaşam kalitesini de artırmaktadır. Herkese eğitim güvencesini, sağlık hizmetini, insanların düşük gelirli olup olmadığını gözetmeden veren bir ülkenin tüm nüfusunun kaliteli ve uzun yaşam bakımından etkili sonuçlarla karşılaştığı görülmektedir. İnsani gelişmeyi kapsayan temel eğitim ve sağlık hizmetinin yüksek düzeyde emek yoğun niteliği, ekonomik kalkınmanın emek maliyetlerinin daha düşük olduğu erken dönemlerinde bu hizmetlerin fiyatlarını düşürebilmektedir (Sen,2004:202).

İnsani gelişme, ekonominin gücünü artırdığı, toplumun yaşam standardını yükselttiği için ‘‘ekonomik büyümenin motoru’’ olarak kabul edilir. Devletin hedefi toplum refahını en üst düzeye taşımak olduğundan, insani gelişme, seçenekleri artırır. İnsani gelişme, ekonomik büyümeyi birçok kanaldan beslediğinden, insan yeteneklerinin geliştirilmesi, sürdürülebilir büyüme için gereklidir. Emek talebini, verimliliğini, istihdamı ve çıktıyı da artırmaktadır. Ayrıca beşerî sermaye, fiziksel sermayeyi de çekebilmektedir (Ali vd., 2012:381).

İnsani gelişme, yaşam kalitesini artırmanın da ötesinde insanların üretici yeteneklerini ortaya çıkarmakta ve bu şekilde geniş bir paylaşıma dayanarak ekonomik büyümeye de tesir etmektedir. İktisadi büyüme sürecine katılımlarda, insanların okuryazar ve hesap yapabilme yeteneğine sahip olması önemlidir. Küresel ticarete usulüne uygun üretim yapmak kadar kalite kontrolü de önemlidir, okuma yazma bilmeyen veya hesap yapma kabiliyetine sahip olmayan bir işçi, bunları, olması gerektiği şekilde gerçekleştiremeyecektir. Gelişmiş sağlık hizmetlerine sahip ve iyi beslenmiş bir birey işinde daha üretken ve verimli olmaktadır (Sen,2004:202-203).

1990’den itibaren yayımlanan İnsani Gelişme Raporları ile İnsani Gelişme Yaklaşımı, gelişmişlik adına yapılan çalışmalara farklı bakış açıları kazandırmış ve farklı hizmetlerle bu çalışmaları zenginleştirerek önemli adımlar atılmasına neden olmuştur. Ülkelerin, gelişmişlikte, diğer ülkelerle veya geçmişteki durumları ile şu anki durumlarının karşılaştırılıp farklı sonuçlar elde edilmesinde de etkisi büyüktür. Hiyerarşi oluşumu ile ülkelerde, hali hazırda bulunan verileri düzenlemekte ve zengin içerikleriyle kamuoyuna sunmaktadır (Aslantaş, 2020:5).

Refahtaki artışa, tek başına ekonomik büyüme yeterli gelmemektedir. İnsani Gelişme Endeksi (HDI), yaygın olarak kullanılan ve GSYİH'nın üstünlüğünü bitiren ilk göstergelerden sayılmaktadır. Ülkeler ve bölgeler bu endeks ile düşük, orta, yüksek şeklinde kategorilere ayrılarak insani gelişmişlik düzeyleri belirlenmekte ve buna göre sıralamaya tabi tutulmaktadır. Ülkelerin gelir, eğitim ve sağlıkta ortalama başarılarını gösteren HDI, bir ölçek görevini de üstlenmektedir (Akyol Özcan, 2019:15).

Ulusal öncelikleri göstermesi açısından da HDI önemlidir. Ülkelerden hangisinin sosyal kalkınmanın yanında ekonomik bir ilerleme gösterdiğini, hangi ülkelerin ise bu durumdan uzak olduğu bilgisine endeks değerlerine bakılarak ulaşılabilir. Performanslarını artırmaları için politika yapımcıların üzerinde bir baskı oluşmuş olur. İnsani gelişmesini sağlayabilen bir ülke, potansiyel büyümesini de gerçekleştirmiş olmaktadır. Doğru ve yerinde politikalarla beraber sağlıklı, eğitilmiş bir nüfus, hızlı büyümeyi sağlayabilmektedir. Ters durumda, yani eğitimsiz ve sağlıklı yerinde olmayan nüfusa sahip olan ülkenin ise sürdürülebilir büyüme sağlayabilmesi uzun zaman alacaktır. HDI, değişebilir özelliğe sahiptir, zamanla değişen koşullar bu değişimi gerektirmektedir. Yayınlanmaya başladığı tarihten itibaren değişkenlerinde ve hesaplama yöntemlerinde birçok kez değişiklik gerçekleştirilmiştir. İnsani Gelişme Endeksi'ne zamanla ilave veriler eklendikçe, yaşamın içindeki temel unsurlar evrenselleşip etkisini yitirdikçe, zaman içerisinde HDI'yı oluşturan unsurların değişmesi kaçınılmazdır (Uğur, 2017:100).

HDI, aynı kişi başı GSMH'sına sahip olan iki ülkenin farklı insani gelişmişlik sonuçlarını nasıl elde edebileceğini sormakta ve ulusal politika seçimlerini de sorgulayabilmektedir. Dolayısıyla hükümetlerin öncelikli politikaları hakkında tartışmaları başlatabilir (HDRO, 2022).

Dış yardım alabilmek adına sivil toplum örgütleri ve hükümetlerin, HDI'yı bir araç olarak görmesi, yine farklı ülkelerde fiyatlandırmada bu endeksin kullanılması ve ülke gelişimini teşvik etmenin olumlu sonuçlara sebebiyet vereceğini belirten çalışmalarda da kullanılması HDI'nın önemini vurgulayan nedenler arasındadır (Akyol Özcan, 2019:19).

Taner (2011), HDI'nın yeterliliklerini on beş maddede sıralamıştır:

1. Basit, yönetilebilir bir dizindir,
2. Birimsiz bir skaler değere sahiptir,
3. Ülkeleri karşılaştırmada temel oluşturur,

4. İnsani gelişmeyi kişi başı GSYİH'den, daha kapsamlı tanımlar,
5. Sosyal ve ekonomik tercihleri birlikte ele alır,
6. İnsani gelişmeyi en temel başarılarıyla yansıtır,
7. Tahmin için kapsam sağlar,
8. Analitik eleştirilerle endeksin kullanımını daha iyi duruma getirilir, dolayısıyla kademeli iyileştirmeler için esneklik,
9. İstatistiksel modelleme ve analize izin verir,
10. Düşük gelirli bir ülkenin beklentilerin üzerinde insani gelişmişlik göstermesi mümkün olurken, gelir düzeyi yüksek olan ülkenin beklenen insani gelişmişlik performansının daha az başarılı olabileceğini de gösterebilir,
11. İnsani gelişmenin sağlık ve eğitim bileşenlerindeki eşitsizliklerden gelirdeki eşitsizliklerin daha büyük olduğunu vurgular,
12. İnsan seçimlerini genişletmenin hem sonucu hem de sürecidir,
13. Sağlıklı rekabet ve siyasi irade yaratır,
14. Halkın ilgisini çeker,
15. Politika değişikliklerinin etkisi kısa vadede yeterli olmasa da politikayla ilgilidir (Taner, 2011:18).

Günümüzde, İnsani Gelişme Yaklaşımı ile beraber küresel dünyada, yoksulluk ve gelişmişliğin sebep-sonuçları bakımından çok boyutlu olduğu, tek başına gelir artışının bir anlam ifade etmediği, imkân ve fırsatların genişletilmesine odaklanmanın daha da önemli olduğu anlaşılmıştır. Kalkınma politikalarında, artık, kişilerin yaşam kalitesini yükseltecek siyasal, toplumsal ve kültürel olanakların iyileştirilmesi de ekonomik olanaklar kadar önem taşımaktadır (Gürses, 2009:344).

İnsani gelişme günden güne büyüyen kitleler tarafından, daha da kapsamlı şekilde gelişimine devam etmektedir. Günümüzde kişilerin kapasitelerini ancak özgürlük ve temel haklar ile ortaya koyabilecekleri, insani gelişmenin artan önemiyle daha da belirginleşmiştir (Akdağ, 2019:8).

3.4. İnsani Gelişme Endeksi

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin ölçülmesinde 1970'lerden itibaren sadece kişi başına gelir kullanımı etkinliğini yitirmiş, sosyo-ekonomik değişkenler günden güne daha önemli hale gelmiştir. Dolayısıyla aynı anda birden fazla refah değişkenlerinin bileşiminden yeni bir karşılaştırma endeksi ortaya atılmış ve UNDP tarafından geliştirilen İnsani Gelişme Endeksi (HDI) kullanılmaya başlanmıştır (Baday Yıldız vd., 2012: 148). Bu endeks, refahın sosyal boyutunu artık tek başına milli gelirin göğüsleyemediği yönündeki görüşler ile ortaya çıkmış ve 1990'dan itibaren UNDP tarafından yıllık endeks olarak yayımlanmaya başlanmıştır. HDI, toplum refahının ekonomik yönü yanında sosyal boyutunu da ele alan ve günümüzde de kullanılmaya devam eden önemli bir refah göstergesi olmuştur (Çoban ve Yayar, 2018:643).

Yeni bir kavram olarak iktisadi literatüre dahil edilen HDI, refah, eğitim ve sağlık standartlarının ayrı ayrı her birinin tek bir endekse indirgenmesiyle kullanılabilir duruma getirilmiş ve ülkelerin kalkınmışlık düzeyini gösteren ölçüt olarak kullanılmaya başlanmıştır (Ünal, 2008: 90). HDI, refah kriteri için kişi başına GSYİH Satın Alma Gücü Paritesi (SGP)'ne göre; eğitim kriteri için yetişkinler kategorisinde okuma-yazma ve okullaşma oranı; son olarak sağlık kriteri için doğumda beklenen yaşam süresi üzerine kurulmuştur (Tüylüoğlu ve Tekin, 2009:3). Bunlarla beraber, garanti edilmiş insan hakları, siyasi özgürlük, öz saygınlık da bu endeksin önem verdiği diğer boyutlardandır. Endekste zaman dilimindeki değişimin gözlenmesi önemlidir, bu yüzden yıllara göre hesaplama yapılmaktadır (Çağlar, 2018:15).

Gelişmişlik kavramına farklı yönden yaklaşan HDI, ülke ekonomileri üzerindeki etkiyi iktisadi faktörlerden ayrı olarak daha iyi açıklamaktadır. HDI, değerini 0 ila 1 aralığında almaktadır. 1, en yüksek insani gelişmişliği gösterirken, 0 ise en düşük insani gelişmişliği göstermektedir. Her yıl yayımlanan HDI, dünya ülkelerinin hepsinin yaşam şartlarındaki gelişmelerini, toplumların yaşam standartlarının takibini yaparak daha da iyi düzeye çıkarmaya çalışmaktadır (Akyol Özcan, 2019:16).

HDI, karma bir istatistiktir; ülkelerin bireysel olarak insani gelişme seviyesini ölçerken diğer ülkeler ile insani gelişmişlik seviye karşılaştırmasına da izin vermektedir. UNDP göre, insani gelişme, insan potansiyellerini tam olarak ortaya çıkarabilecek, insani çıkarılara ve ihtiyaçlara uygun olarak bireylerin, üretken, yaratıcı yaşamları devam ettirebilecekleri bir ortam sağlamakla ilgilenmektedir. Ulusların gerçek zenginliği insanlardır.

Bu nedenle insani gelişme, bireyler için değerli olan hayatlarına yön veren seçimleri genişletmekle ilgili olmaktadır (Önem, 2019:8).

HDI, yoksulluk, eşitsizlik, yetkilendirme, insan güvenliği gibi konuları yansıtmamakta, insani gelişmenin gerekli kıldığı şeylerden birkaçını basitleştirmektedir. İnsani Gelişme Raporları Ofisi (HDRO), insani gelişme, yoksulluk, eşitsizlik, cinsiyet eşitsizliği vb. konularda daha kapsamlı şekilde farklı bileşik endeksler sunmaktadır (HDRO, 2022).

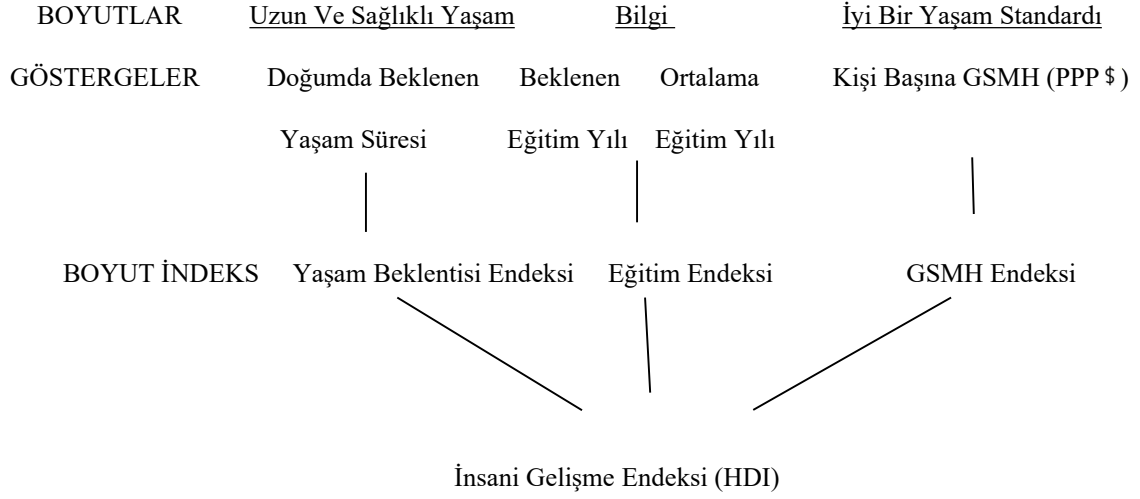
HDI, çok boyutlu endeks olduğundan, toplumu oluşturan kişilere sunulan yeteneklerin toplamından oluşmaktadır (Akyol Özcan, 2019:17-18). HDI, ülkelerin ortalama başarılarını üç temel boyutta ölçtüğünden insani gelişme yaklaşımının özet ölçüsüdür ve her boyutun başarılarını ölçmekte olan normalleştirilmiş endekslerin geometrik ortalamasıdır (HDR, 2010: 216).

Ülkeler insani gelişmişlik seviyelerine göre dört kategoriye ayrılmaktadır. Ülkelerin HDI değeri 0,800 ve üzeri ise çok yüksek insani gelişmişliğe sahip, 0,700-0,799 arası ise yüksek insani gelişmişliğe sahip, 0,550-0,699 arasında orta insani gelişmişliğe sahip, 0,550'den az ise de düşük insani gelişmişliğe sahip olduğu belirtilmektedir (HDR, 2020:336).

HDI'da model oluşturulurken dikkat edilen altı temel ilke mevcuttur (Haq, 1995:47; akt. Meral, 2020:8):

- Bireylerin seçimleri de endekse dahil edilmektedir,
- Endeks oluşturulurken kolay hesaplanabilir olmasına dikkat edilmektedir,
- Birden fazla boyutu olan, her şeyi ölçebilen bileşik bir endeks oluşturulmaktadır,
- Endekste ekonomik ve sosyal seçimler de yer almaktadır,
- Yenilik ve gelişime açık bir endeks olmasına dikkat edilmektedir,
- Verilerin eksik olduğu durumlarda da uygulanabilir olması önem arz etmektedir.

İnsani Gelişme Endeksi, uzun ve sağlıklı yaşam, bilgi/egitim ve iyi bir yaşam standardı ile üç boyuttan oluşmaktadır:

Şekil 3.1. İnsani Gelişme Endeksi'nin Oluşumu

Kaynak: (UNDP, 2020)

İnsani Gelişme Endeksi'nin oluşumunda UNDP, uzun ve sağlıklı yaşam boyutu için doğumda beklenen yaşam beklentisi göstergesini, bilgi/eğitim boyutu için beklenen okullaşma yılı ve ortalama okullaşma yılı göstergesini, iyi bir yaşam standardı boyutu için de kişi başına GSMH göstergesini kullanmıştır. Bununla birlikte HDI, sağlık, eğitim ve gelirden oluşan alt endekslere sahiptir.

3.5. İnsani Gelişme Endeksi Bileşenleri ve Alt Endekslerin Hesaplanması

İnsani Gelişme Endeksi, sağlık, eğitim ve refahın bileşiminden oluşmakta ve toplumların refah düzeyi de bu üç kesit üzerinden yapılan hesaplama ile ortaya konulmaktadır (Erdoğan, 2009:326). İlk kesit, daha önce de değinildiği gibi, uzun ve sağlıklı olma boyutunda doğumda yaşam beklentisi, ikinci kesit, yetişkin okur-yazar ve brüt okullaşma oranı, insani gelişimin iktisadi boyutunu ortaya çıkaran üçüncü ve son kesit de SGP'ye göre kişi başına GSYİH'dır. Dolayısıyla toplumun ekonomik refahı yanında, eğitim ve sağlık gibi beşerî sermaye unsurları ile toplumun sosyo-kültürel gelişmişliği de belirlenmektedir (Çoban ve Yayar, 2018:643).

HDI'nın hesaplanmasında UNDP, boyut endeksleri ölçerken yerleşik standartlar kullanmaktadır.

Tablo 3.2. Boyut Endekslerini Oluşturma

<i>Boyut</i>	<i>Gösterge</i>	<i>Minimum Değer</i>	<i>Maksimum Değer</i>
Sağlık	Yaşam beklentisi (yıl)	20	85
Eğitim	Beklenen eğitim yılı (yıl)	0	18
	Ortalama eğitim yılı (yıl)	0	15
Yaşam Standardı	Kişi Başına Gayri Safi Milli Gelir (2017 SAGP \$)	100	75,000

Kaynak: (HDR, 2020:2) Technical Notes.

20. yüzyılda ülkelerin yaşam beklentisinin 20 yıldan az olmadığı kanıtlandığından, yaşam beklentisi için doğal sıfır 20 yıl olarak ele alınmıştır. Son otuz yılda maksimum yaşam beklentisi, birçok ülke için gerçekçi hedef olan 85 olarak belirtilmiştir. Birkaç ekonomide yaşam beklentisi, Hong Kong, Çin’de (Özel İdari Bölge) 84,9 yıl ve Japonya’da da 84,6 yıl olarak belirlenmiş nedeninin de tıbbi gelişmeler ve sürekli değişen yaşam koşulları olduğu belirtilmiştir. Örgün eğitim olmadan da toplumlar varlıklarını devam ettirebilirler, dolayısıyla eğitimin de minimum 0 yıl olarak ele alınması gerektiğini gösterir. Beklenen eğitim yılı maksimum 18’dir bu da çoğu ülkede yüksek lisans derecesini kazanma ile eşdeğer olarak gerçekleşmektedir. Ortalama okullaşma yılı ise maksimum 15 yıldır ve 2025 yılı için öngörülen maksimum değeri göstermektedir. Kişi başına düşen GSMH için düşük minimum değer olan 100 \$ belirlenmiş, resmi verilerde yer almayan, minimuma yakın ekonomilerde kayda değer miktarda ölçülemeyen geçim ve piyasa dışı üretim ile doğrulanmıştır. Kişi başına maksimum değer ise 75.000 \$ olarak belirlenmiştir. Ve bu kişi başına 75.000 doların üzerinde olan yıllık gelir, insani gelişme ve refahta hiçbir kazanç olmadığını göstermiştir. Günümüzde sadece üç ülke: Lihtenştayn, Katar ve Singapur kişi başına düşen 75.000 dolarlık gelir tavanını aşmaktadır (HDR, 2020:2).

Ülkelerin gerçek değerlerini gösteren veriler, maksimum ve minimum değerler tanımlandıktan sonra Tablo 3.2’deki boyut endeks kriterleri kullanılarak şu şekilde hesaplanır:

$$\text{Boyut Endeksi} = (\text{Gerçek Değer} - \text{Minimum değer}) / (\text{Maksimum değer} - \text{Minimum değer}). \quad (3.1)$$

2020 İnsani Gelişme Raporu'nda, HDI hesaplaması Sudan üzerinden gösterilmiş ve tabloda yer alan değerler yuvarlanmıştır:

Tablo 3.3. Sudan Örneği

Gösterge	Değer
Doğumda Beklenen Yaşam Süresi (Yıl)	65.3
Beklenen Eğitim Süresi (Yıl)	7.9
Ortalama Eğitim Süresi (Yıl)	3.8
Kişi Başına Gayri Safi Milli Hasıla (2017 SAGP \$)	3.829

Kaynak: (HDR, 2020:3) Technical Notes.

$$\text{Sağlık Endeksi} = \frac{65.3 - 20}{85 - 20} = 0.6971 \quad (3.2)$$

$$\text{Beklenen Eğitim Yılı Endeksi} = \frac{7.9 - 0}{18 - 0} = 0.4380 \quad (3.3)$$

$$\text{Ortalama Eğitim Yılı Endeksi} = \frac{3.8 - 0}{15 - 0} = 0.2513 \quad (3.4)$$

$$\text{Eğitim Endeksi} = \frac{0.4380 + 0.2513}{2} = 0.3447 \quad (3.5)$$

$$\text{Gelir Endeksi} = \frac{\ln(3.829) - \ln(100)}{\ln(75.000) - \ln(100)} = 0.5506 \quad (3.6)$$

$$\text{İnsani Gelişme Endeksi} = (0.6971 * 0.3447 * 0.5506)^{1/3} = 0.510 \quad (3.7)$$

Eğitim boyutunda beklenen eğitim yılı ve ortalama eğitim yılı göstergelerinin her birine denklem (3.1) uygulanmakta ve iki endeksin ortaya çıkan aritmetik ortalaması alınmaktadır. Bu iki eğitim endeksinin aritmetik ortalamasını kullanmak, beklenen eğitim süresi ile ortalama eğitim süresi arasında mükemmel ikame sağlamaktadır. Bu durum yetişkinler arasında birçok gelişmekte olan ülkenin düşük okul başarısına sahip olduğunu, ancak okul çağındaki çocuklar arasında ilk ve orta öğretime kaydolma konusunda çok istekli olduğunu göz önüne sermektedir (HDR, 2020:2).

Her boyut endeksi, ilgili boyutlarda bulunan yeteneklerin temsilcisi olduğundan gelirden yeteneklere doğru dönüşüm fonksiyonunun iç bükey olması normal görünmekte ve her bir ek gelir dolar da yeteneklerin genişletilmesinde daha küçük etkiye sahip olmaktadır. Dolayısıyla gelir için, minimum, maksimum ve gerçek değerlerin doğal logaritması kullanılmaktadır (HDR, 2020:3).

Boyut endeksleri hesaplandıktan sonra İnsani Gelişme Endeksi, bu üç endeksin geometrik ortalaması alınarak hesaplanır:

$$\text{İnsani Gelişme Endeksi} = (\text{Sağlık Endeksi} * \text{Eğitim Endeksi} * \text{Gelir Endeksi})^{1/3} \quad (3.8)$$

İnsani Gelişme Endeksi 0 ve 1 değerleri arasındadır ve üç boyutlu endeksin yani yaşam beklentisi endeksinin, eğitim endeksinin ve GSMH endeksinin geometrik ortalamasıdır (Dzasitse, 2020:3).

İnsani gelişmişliğin üç boyutla ifade edilme nedenleri arasında; HDI'nın fazla göstergesi olması, bundan dolayı göstergelerin ölçülmesinin zorlaşması, fazla değişkenle çalışırken başka yönler odaklanmak, temel göstergelerin olması gerektiği şekilde anlatılamaması sayılabilmektedir (Akyol Özcan, 2019:17-18). Bu nedenlerin tümü, çalışmada sınırlı sayıda gösterge kullanılmasını zorunlu kıldığından insani gelişmişlik, aşağıda değineceğimiz üç boyutla ifade edilmektedir.

3.5.1. Sağlık Boyutu: Uzun Sağlıklı Yaşam

İnsani Gelişme Endeksi, ülkeleri, ekonomilerinin gelişmişlikleri ve refah farklılıkları açısından değerlendirirken sağlık verilerini de dikkate almaktadır. Endeks hesaplanırken kullanılan doğumda beklenen yaşam süresinin, ülkelerin sağlık alanında yaptıkları düzenlemelere ve bu alanda yapılan harcamalara bağlı olması, ekonominin gelişmişlik düzeyinde sağlık harcamalarının ne denli önemli olduğunu göstermektedir (Sağın ve Karasaç, 2018:74).

Yaşam standartları, sağlık gösterge değerlerinin yüksek olduğu ülkelerde daha iyidir ve insanların doğumda beklenen yaşam süreleri, gelişen sağlık teknolojisi ile günden güne artış göstermektedir. Örneğin; 1960 yılında doğumda beklenen yaşam süresi 52,79 iken, 1970'lere doğru 60'lı yaşlara gelmiş, 2009 yılına kadar da bu yaşlarda devam eden ortalama, bu yılda 70,24'e ulaşmış, 2017 yılında ise 72,38 olarak gerçekleştiği görülmüştür. Sonuç olarak doğumda beklenen yaşam süresinde süregelen bir artış görülmüştür (Meral, 2020:13-14).

Yaşam beklentisinin insani gelişmede kullanılmasının üç nedeni vardır (HDR, 1990:11):

- Uzun yaşamın içsel değeri,
- Hedeflere ulaşmalarında insanlara yardımcı olma değeri,
- Sağlıklı olma ve iyi beslenme özellikleriyle olan ilişkisidir.

Yaşam uzunluğu, iyi beslenme, sağlıklı ve eğitilmiş olma başta olmak üzere diğer insani bakımdan değerli başarılar, insani gelişmede önemli değişkenlerdir ve yaşam beklentisi bu değişkenler için vekil ölçü durumundadır (HDR, 1990:11).

3.5.2. Eğitim Boyutu: Okur-Yazar ve Okullaşma Oranı

HDI'nın ikinci temel bileşeni olan okuryazarlık rakamları, üretken yaşam için, modern toplumda gerekli ve önemli olan kaliteli eğitime erişimin yansıması olarak görülmektedir.

Bireylerin öğrenme, bilgi toplama ve yeni bir bilgi oluşturmada kullandığı ilk adım okuryazar olmaktan geçmektedir. İnsan gelişiminin ölçümünde okuryazarlık rakamları, önemli derecede yerini almaktadır. Okuryazarlık, temel insan gelişiminde en açık vurguyu hak ederken, yüksek eğitim seviyelerinin çıktılarına ise farklı göstergelerde daha fazla önem verilmesi gerekmektedir (HDR, 1990:12).

Beklenen okullaşma yılı, mevcut okullaşma oranının değişmemesi şartıyla hesaplanan yapıldığı yılda bir bireyin alması gereken eğitimin kaç yıl olması gerektiğini belirtmektedir. Dünya ortalamasında, 1990 yılında beklenen okullaşma yılı 9,2; 2000 yılında 10; 2005 yılında 11,2; 2011 yılında da 12,1 olarak hesaplanırken, 2018 yılındaki son hesaplamada beklenen okullaşma yılı 12,7 dünya ortalamasıyla kendini göstermiştir. Ortalama okullaşma yılı ise 25 yaş ve üzeri eğitim alan nüfusun, aldıkları eğitim boyunca ne kadar yıl ortalama eğitim aldıkları bilgisini içeren göstergedir. Ortalama okullaşma yılında dünya ortalamasının, 1990'da 5,8; 1992'de 6,1; 1999'da 7; 2011'de 8 ve 2018 yılında da 8,4'e yükseldiği görülmüştür (Meral, 2020:15-18).

3.5.3. Ekonomi Boyutu: İyi Bir Yaşam Düzeyi

Kişi başına düşen GSMH, iyi bir yaşam düzeyine sahip olmanın göstergesidir. HDI, gelişmişliğin tek ve mutlak göstergesinin gelir olmadığını ve bu şekildeki bir anlayışın da eksik ve hatalı bir yaklaşım olduğunu dile getirmektedir. Tek başına gelir, insani gelişmişliği açıklayamamakta, HDI da insan faktörünü dikkate almayan gelir odaklı bir anlayışı temel hedef olarak kabul edememektedir (Akyol Özcan, 2019:21).

Gelir, insani gelişme kavramı için önemlidir fakat insanların seçenekleri arasından sahip olmak isteyeceklerinden sadece biridir, hayatlarının toplamı değildir. Dolayısıyla kalkınma, gelir ve servetin artışından ziyade odak noktasına insanı almalıdır (HDR, 1990: 10).

GSMH, belirli bir yıl içinde ülke yerleşiklerinin kazandıkları gelirlerin tümünü kapsayan iktisadi bir göstergedir. Kazanılan bu gelir, tamamlanmış mal ve hizmetlerin bir yılda üretilen değeridir. Ülke yerleşiklerinin ürettiği mal ve hizmetlerin üretimini yurt içi veya yurt dışında gerçekleştirilmesine bakılmaksızın GSMH hesaplaması içerisinde yer almaktadır. Dünya geneli incelemesinde kişi başına düşen GSMH, 1990 yılından 2018 yılına kadar artma eğiliminde kendini göstermiştir. Dünya ortalaması 1990'da 5424 \$, 1994'te 6210 \$, 1997 yılında 7047 \$, 2001'de 8226 \$ ve 2005'te de 10073 \$ olarak hesaplanmıştır. 2018 yılında son yapılan hesaplamada ise dünya ortalamasında kişi başına düşen GSMH'nın 17896

\$ olduğu belirtilmiştir. 1993 ile 2008 yıllarından bir sonraki geçiş yıllarında GSMH’da yaşanan global krizler nedeniyle artışın gerçekleşmediği gözlemlenmiştir (Meral, 2020:9,12).

HDI, kişi başına düşen GSYİH ve gerçek ücretlerden duyulan memnuniyetsizlikleri odağına aldığından dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Toplum refahının ve insanların yaşam kalitesinin ölçümünü içeren HDI, özel gelirlerin satın alma gücünün de ilerisinde olduğundan önemli bir gelişme olarak görülmektedir. HDI’nın diğer bileşenleri ile kişi başına düşen GSYİH zaman içinde geliştiğinden ülkelerin, farklı gelişim aşamalarında, iktisadi gelişim sürecini değerlendirmesine yardımcı olmaktadır. HDI, ülkelerin iktisadi kalkınma politika tasarımlarını, bu politikaların önlemlerini ve insani gelişme hedeflerinin değerlendirilmesini kapsadığından gitgide kullanımı artmaktadır ve sayısı yüzün üzerinde olan ülkeler günümüzde, kendi ulusal endekslerini ve alt endekslerini oluşturmaya başlamışlardır (Önem, 2019:9).

3.6. İnsani Gelişme Endeksi’nde Yapılan Değişiklikler

Amartya Sen, 1990 yılında, HDI’yi ülkelerin gelişmişliklerini ölçmek için işleyiş ve yetenekler fikrine dayanan bir protokol şeklinde önermiştir. Protokol, temel insani işlevler olarak sağlık, eğitim ve geliri tanımlamaktadır. 2010 yılında yayımlanan HDR’ye kadar HDI, düzenli şekilde her yıl uluslararası veri kuruluşlarından sağlanan veriler ile bu üç bileşenin normalleştirilmiş değerlerinin aritmetik ortalaması alınarak hesaplanmıştır. Verilerin elde edildiği zaman ile HDR’lerin yayımlanması arasında genelde iki yıl olmaktadır. HDI, 1990 yılından 2009 yılına kadar 0 ile 1 arasında bulunan üç boyutun veya boyutların alt indekslerinin eşit ağırlıklı toplamı ile hesaplanırken, 1991 yılında eşit ağırlık yaklaşımı eleştirilerek, üç değişken için sağladığı katkının hiç mümkün olmayacak biçimde mükemmel ikame olacağı belirtilmiştir. HDI’nın hesaplanmasında sağlık ve eğitim göstergeleri sosyal kriter olarak, gelir göstergesi de ekonomik kriter olarak kullanılmıştır. Uzun ve sağlıklı yaşam sağlık bileşenini, bilgiye erişimi eğitim bileşeni, insana yarışır biçimde yaşam sürmeyi ise gelir bileşeni açıklamaktadır (Akyol Özcan, 2019:17).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, 2010 HDR’de eğitim ve gelir boyutlarındaki ilerleyişi ölçerken kullandığı göstergeleri ve bu göstergelerin bir araya getirilme şeklini değiştirmiş, sağlık boyutu göstergelerinde ise alternatif ölçümler araştırılmasına rağmen doğumda beklenen yaşam süresine uygun daha iyi alternatif bulunamamış dolayısıyla aynı şekilde kullanılmaya devam edilmiştir. Bilgi boyutunda, okuryazarlık yerine ortalama eğitim süresi; 25 yaş ve üstü kişilerin yaşamları boyunca aldıkları eğitimin yıl ortalaması, brüt kayıt

yerine de beklenen eğitim yılı; okula başlama yaşında olan çocuğun öğrenim hayatı boyunca alacağı eğitimlerin toplamı olarak yeniden biçimlendirilmiştir. Yaşam standardı ölçümünde ise satın alma gücü paritesine dayalı kişi başı GSYİH yerine satın alma gücüne uyarlanmış kişi başına GSMH kullanılmaya başlanmıştır. Küreselleşen dünyada, ülke sakinlerinin geliri ile yerli üretimin farkları genellikle büyük olmaktadır. Ülke sakinlerinin kazandığı gelirlerin bir bölümü yurtdışına çıkarılır, sakinlerin bir kısmı da uluslararası havale alır, bazı ülkeler ise büyük oranlarda yardım akışı alır. GSMH'nin, yurtdışından gerçekleşen para transferleri ile yardım amaçlı yabancı gelirlerini içermesi, gelişmekte olan çoğu ülke için daha doğru bir tablo oluşturmaktadır. Bunlarla birlikte önemli bir değişiklik de üç boyutu birleştiren ve sayı kümesinin tipik değerini ölçen geometrik ortalamaya geçmek olmuştur. Dolayısıyla herhangi boyutta oluşan kötü performans doğrudan HDI'ya yansıtılmakta, boyutlar arasında da mükemmel ikame mümkün olmamaktadır. Yöntem, üç boyut için, ülke performansının ne kadar kapsamlı olduğunu göstermekte ve başarı karşılaştırmalarının temeli olarak da boyutlardaki içsel farklılıklara fazlasıyla saygılı olmaktadır (HDR, 2010:15).

2010 HDR ile alt endekslerde kullanılan minimum ve maksimum değerler de 1980-2010 yılları arasındaki elde edilen gözlem verileri neticesinde değişikliğe uğramıştır. İnsani gelişme, belirli bir eşiğin altında yani asgari yaşam standardının altında olmayacak şekilde tespit edilmesi gerektiğinden minimum değerler ona göre belirlenmiştir. 1994 yılındaki HDR'de gelir üst limiti olarak belirlenen 40.000 ABD doları baz alınmış 2010'a gelindiğinde ise bu tavan rakam kaldırılarak serbestlik sağlanmıştır. Üst limit konulurken, ülkelerin bu sınırı geçemeyeceği varsayılmıştır fakat 2007'de yayımlanan HDR'de bu sınır 13 ülke tarafından aşılmıştır. Bunun sonucunda da ülkeler arasındaki farkların HDI'ya doğru bir şekilde yansıtılmadığı görülmüştür. Bununla birlikte 25 yıl olan doğumda beklenen yaşam süresi de tarihsel deliller gerekçesiyle 20 yıla düşürülmüştür (Korkmaz, 2018:35).

HDI sınıflandırması, 2010 yılı HDR'ye kadar önceden belirlenen kesme noktalarına uygun olarak yapılmıştır. 2010 yılında yöntem değiştirilmiş ve HDI sınıflandırması, ülke sayısı dört eşit parçaya ayrılarak yapılmıştır. Bunun için de 2010 HDI'ya dahil olan yüksek insani gelişme kategorisindeki 169 ülkenin endeks hesaplamasında eşit şekilde sınıflandırılması için ülke sayısı 1 artırılmıştır (Korkmaz, 2018:38).

Eğitim ve gelir boyutlarındaki değişiklikler çeşitli sebeplerden kaynaklanmıştır. Önceleri HDI'daki yetişkin okuryazarlık oranının bir derecesi yoktu, okuyandır veya değildir durumu ortaya koyuluyordu ve eğitim endeksi ölçümünde de yetersiz kalmaktaydı. Ortalama ve beklenen eğitim süreleri olan güncel değişkenlerle eğitim düzeyi ve endeks ölçümü yeterli

hale getirilmeye çalışılmıştır (Çağlar, 2018:16). Okuryazar oranının ayırt edici özelliğini yitirmesi, okullaşma oranlarının da eğitimde kaliteyi yansıtmaması, 2010 yılında HDI’da yapılan düzeltme nedenlerindedir (Meral, 2020:7).

GSYİH, ülkede üretilen tüm mal ve hizmetlerin, ne kadarının ülkede kaldığı önemli olmadan, tamamının parasal değerini göstermektedir. GSMH ise yurtdışındaki para transferleri ile hibeler de dahil ülke vatandaşlarının payına düşen gelirdir, ülkeden yurtdışına çıkan gelirler buna dahil edilmemektedir. Dolayısıyla GSMH, ülkelerin ekonomik refahını GSYİH dan daha iyi ölçmektedir. 2010 yılında yapılan aritmetik ortalama dan geometrik ortalama ya geçişin nedeni ise geometrik ortalamanın farklı boyutlardaki kazanımlar içindeki farklılıkları dikkate değer bulmasıdır. Sonuç olarak boyutlardan herhangi birinde başarı düşüklüğü olduğunda diğer boyuttaki yüksek başarı düzeyi ile telafi edilmemekte yani hangi boyutta performans düşüklüğü mevcut ise sadece o alana bu düşüklük yansıtılmaktadır (Çağlar, 2018: 16-17).

HDI’ya ilave boyut ya da göstergeler dahil etmek yerine kompozit endeksler üretilmiştir. Bu endeksler; Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi, Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi, Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi ve Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi’dir. Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişme Endeksi, dağılıma duyarlı bileşik endekstir ve HDI’yi her boyutun nüfus içinde oluşan dağılımındaki eşitsizlik için ayarlamaktadır (HDR Technical Notes, 2020:4). Cinsiyete dayalı Gelişme Endeksi, yaşam süresi, eğitim, gelir gibi HDI’nın üzerinde durduğu değerler ile yine bir başka önemli konu olan kadın-erkek farklılıklarına odaklanmaktadır. Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi, karar alma, siyasi katılım, ekonomik yaşama katılım, ekonomik kaynakları kullanma gücü dahil kalkınmanın sağladığı faydalardan kadınların hangi boyutlarda yararlanabildiğini ölçmektedir. Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi ise gelişmekte olan sanayileşmiş ülkelerin, yaşam süresi ile okuma yazma oranlarından yaşam standartlarına kadar inceleyerek ülkelerin yoksulluk düzeylerini saptamaktadır (Gürses, 2009:343-344).

3.7. İnsani Gelişme Endeksi’ne Yönelik Eleştiriler

İnsani Gelişme Endeksi’nin ortaya çıktığı yıllarda, gelişmiş ülkelerin, doğumda yaşam beklentisinin yüksek, kaliteli eğitim ve yüksek gelire sahip olmalarından dolayı maksimum bir insani gelişme zaten görülmekteydi, bu durumda onlar için yapılacak hiçbir şey yoktu. Eleştirilere maruz kalan endeks için ileriki yıllarda gelişmiş ülkelerin de analize dahil

edilebilmesi adına mevcut değişkenlerde farklılaştırılmaya gidilmiş, okula kayıt oranları ve beklenen eğitim yılı gibi değişkenler kullanılmaya başlanmıştır (Uğur, 2017:101).

İlk İnsani Gelişme Raporu'nun yayımlanmasıyla HDI'ya göre yapılan sıralamanın gelir sıralamasıyla benzeştiği için HDI'nın varlığı sorgulanmıştır. HDI'nın kullanılmasının uygun ve yerinde olduğu fakat kişisel özgürlük ve politika gibi konulara yönelmesi gerektiği vurgulanmıştır (Korkmaz, 2018:37). HDI'nın hesaplanmasında kullanılan yöntemler, 1990 yılından itibaren ölçümü ve kapsayıcılığı hakkında eleştirilere maruz kalmış, bununla birlikte siyasal özgürlükler dahil gelişmenin diğer unsurlarını da iyileştirip ölçülebilir hale getirme ve HDI içine katma çalışmaları günümüzde de devam etmektedir (Gürses, 2009:343).

HDI için 1991'de eşit ağırlık yaklaşımı eleştirilmiş, üç değişken üzerindeki katkının belki de hiç mümkün olmayacak mükemmel ikame olarak algılandığından bahsedilmiştir (Akyol Özcan, 2019:17). Orijinal endeksin üç boyutlu şeklinin analize konu olan bütün ülkeleri yansıtmamasına dair eleştiriler de yapılmıştır. Endeks, aynı özelliklere sahip ülkelerin kalkınmalarını ifade ederken yeterli bulunmuş, farklı yapılarla sahip ülkelerde ise yetersiz kaldığı vurgulanmıştır (Silva ve Ferreira-Lopes, 2014: 1057). Bu sebepten dolayı Silva ve Ferreira-Lopes çalışmalarında endekse ilave değişken eklemişler, formül değişkenler üzerinde uygulandıktan sonra elde edilen değerlerin geometrik ortalamasının alınması ile HDI'ya ulaşmışlardır (Doğan ve Tatlı, 2014: 104).

Endeksi oluşturan sağlık, eğitim ve gelir istatistiklerinin hatalı oldukları da yapılan eleştiriler arasındadır. Bu görüşü savunanlar, üç veri hatası esası belirlerler; ülkelerin gelişme durumu güncellenmesi süreci, sınırları ve formülüdür. Ükelere ait veri belirsizliğini hesaplamak için istatistiksel bir çerçeve önerisinde bulunurlar ve veri hatası önyargılarının atamaları sıralama şeklini araştırırlar (Lopez Ruiz vd., 2014:75). Scherbov ve Gietel-Basten, (2020) de bileşenlerin her birinin hesaplanmasında ölçüm hatalarından söz etmektedir. Özellikle de kişi başına GSMH'da daha fazla olduğunu belirtmektedirler. Yalnızca periyodik olarak hesaplanan kişi başı GSMH'da ölçümlerle ilgili geçici bir uyumsuzluk olmaktadır, temel bir hata ya da rastgele değişkenlik sonraki karşılaştırma verileri yayılana kadar ekstrapolasyon ile yayılmaktadır. Hesaplama yönteminin tutarlılığı ve yaşam beklentisindeki düşüşü telafi etmek için gereken kişi başı GSMH miktarı da eleştirilerin başka bir yönüdür (Scherbov ve Gietel-Basten, 2020:3-4).

1990 yılı İnsani Gelişme Raporu'nda, insani gelişme amaçları gereğince, gelişmekte olan ülkelerin yeterli kaynağa sahip olmadığı düşünceleri eleştirilmiş, yapılan askeri harcamalara yüksek miktarlarından dolayı dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Askeri harcamalar, gelişmekte olan ülkelere sağlık ve eğitim harcamalarından da yüksektir. Raporunda, insani gelişme ve ekonomik büyüme arasında dengeyi sağlayamayan piyasalar da yetersiz görülmüştür. Bu sebepten devletin de piyasa ile süreç içerisinde birlikte yer alması önem arz etmektedir (Ünal, 2016:29).

Ekonomik büyüme toplumsal sorunlara çözüm bulamamakta ve yoksulluğu da yeterince azaltamamaktadır. 1970 yıllarında hızlı iktisadi büyüme rakamlarına ulaşan bazı ülkelere, işsizlik oranları yüksek, siyasal istikrarsızlık ve gelir dağılımında adaletsizlik sorunları baş göstermekteydi. 1980 yıllarında Dünya Bankası (WB) ve Uluslararası Para Fonu (IMF)'nin gelişmekte olan ülkelerin çoğunda uyguladıkları yapısal uyum reformlarının sonuçları ülkeler için ağır bedeller getirmiştir. Bunun sonucunda, yapısı, niteliği ve sonuçlarına ilişkin ekonomik kalkınma modellerine karşı tereddütler oluşmuştur. Bazı yüksek büyüme performansı gösteren ülkelere çevre kirliliği ve suç oranlarında olumsuz gelişmeler kaydedilirken, ekonomik performansı daha düşük seviyede olan ülkeler de ise insani gelişme seviyesinin daha iyi konumda olduğu görülmüştür. Böylece uluslararası topluluk, sadece ekonomik büyüme oranlarında ve gelir düzeyinde sağlanan artışla yoksulluktan kurtulmanın mümkün olamayacağını dile getirmişlerdir (Erdem ve Çelik, 2019:17). IMF ve WB'ye Haq, ülkelerin hükümet büyüklüğünü azaltmaya çağırdığından sert eleştiriler getirmiştir. Borç içinde yüzen ülkelerin sağlık, beceri ve eğitim yerine askeri harcamalarını ve iş sübvansiyonlarını azaltmaları gerektiğini düşünmektedir. WB ve IMF'yi, ülke performanslarını, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) gibi Birleşmiş Milletler (BM) kurumları tarafından gözden geçirilmesine dahil etmediğinden eleştirmektedir (Charnovitz, 1996:53).

HDI, kavramsal olarak zayıf, ampirik olarak da geçersizdir. Endeksin zaman ve mekâna bağlı olarak karşılaştırma yapmama gibi ölçüm hataları ve peşin hükümleri gibi sorunları bulunmaktadır. HDI'daki değişkenlik, performans ve gelişim sürecinde politika belirlemede olduğu kadar doğru öngöründe bulunmayı da zorlaştırmaktadır (Srivinasan, 1999:314).

3.8. İnsani Gelişme ve Yoksulluk İlişkisi

Günümüzde yoksulluk, tüm dünyanın ortak ekonomik sorunu haline gelmiştir. BM tarafından 1948 yılında kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde kültürel, ekonomik, sosyal haklar, fırsat eşitliği çerçevesinde ele alınmakta, toplumda yaşayan her bireyin, onurlu, insanca muamele ve hak ettiği değerde bir yaşam standardına sahip olma hakkına sahip olduğu ifade edilmektedir (Öztürk ve Öztürk, 2010:7).

Dünyadaki yaşam standartları karşılaştırılınca muazzam farklılıkların olduğunu görüyoruz. Birleşik Devletler'in en yoksul vatandaşının dahi geliri bulunmaktadır. Eğitim, sağlık ve kamu hizmetlerinden Güney Asya ve Orta Amerika'da, Sahraaltı Afrika'da yaşayan insanlardan daha fazla sosyal ve ekonomik fırsatlardan yararlanabilmektedirler. Güney Kore – Kuzey Kore ile Birleşik Devletler – Meksika tezatları bunların yeni olgular olduğunu göstermektedir. Meksika, 500 yıl önce kuzeydeki devletlerden daha zengin olmasına rağmen, 19. yüzyıla kadar Birleşik Devletler, Meksika'nın önünde yer alamamıştı. Güney ve Kuzey Kore, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bölünmeden önce iktisadi olduğu kadar kültürel ve sosyal bakımdan da aynı durumdaydı. Günümüzdeki ekonomik farklılıkların ise özellikle son 200 yılda meydana geldiğini ifade edebiliriz (Acemoğlu ve Robinson, 2019:406).

Yaşam standartları, ortaya çıkan yeni piyasa ekonomileri nedeniyle giderek yükselmekte ve küreselleşmenin, dünyadaki mutlak yoksulluğu yani kişilerin yaşamını sürdürebilecek asgari refah düzeyini yakalayamamasını azalttığı ifade edilmektedir. Çoğu ülkede, yoksulluk oranı artış göstermektedir. 2007-2008 yılları arasındaki ekonomik kriz ve küreselleşmenin etkisiyle sanayileşmiş ülkelerde yaşayan insanlar, benimsenen kemer sıkma politikaları ile mutlak yoksulluğa itilmektedir. Dünyanın en zengin ülkesi olarak bilinen ABD'de, bir buçuk milyon aile ve üç milyon çocuk, günde kişi başı iki dolardan daha az nakit ile geçinmeye çalışmakta, diğer bir deyişle yoksullukla mücadele etmektedir (Standing, 2020:80). Yoksulluk düzeyi, bir ülkede yüksek olduğunda, o ülkede kişi başı GSYİH'nın ya çok düşük seviyelerde olduğu ya da dağıtımının doğru bir politika ile yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu da ülkedeki birçok hanenin insani gelişmeye yaptığı harcamaların düşük olduğunu göstermektedir (Ranis vd., 2000:198).

Sen, yoksulluğu, gelir ve kapasite/yeterlilik yoksulluğu olarak iki şekilde tanımlamaktadır. Ona göre, ülkedeki mal ve hizmetlerin artması, adaleti sağlamakta ve yoksulluğu önlemektedir, fakat insanların yaşam kalitesini artırmada yeterli gelmemekte, bununla birlikte insanların kapasitelerinde de artış olması gerekmektedir. Asıl yoksulluğu,

Sen, temel kapasitelerden mahrum olmak gibi algıladığından, Sen'e göre mal ve servetin artırılmasından daha önemli olanı, kapasitelerin artırılmasıdır. Kapasite yoksunluğu insanın varoluşuyla ilgili bir sorundur, gelir ise araçsal olarak önemlidir. Bireyin eğitim ve sağlık hizmetlerini yerinde ve tam alabilmesi hem yaşam kalitesini iyileştirecek hem de gelir elde etmesini sağlayarak özgürleşmesine fırsat vermiş olacaktır. Sen, ülkelerin ilk sırada uygulaması gerekenler olarak, genel sağlık ve temel eğitim hizmetlerinin iyileştirilmesini görmekte ve bu öncelikleri gerçekleştiren ülkelerde adaletsizliklerin ve aşırı yoksullukların yaşanmayacağını dile getirmektedir (Durğun, 2013:102).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), kurulduğundan günümüze, uzmanlık örgütleri ile birlikte yoksulluk ve daha birçok sorunlarla ilgili çalışmaları yürütmektedir. UNDP, yoksulluğun, yaşam süresi ve kalitesi, sağlık olanaklarına erişim, temel eğitim gibi yanlarına vurgu yapmakta, yoksulluğun insan hakları penceresinden yarattığı sonuçları öne çıkaran yaklaşımı ile küresel iktisadi politikaların yoksulluk yaratıcı etkilerini vurgulamaktadır (Şahin Taşgın, 2017:194-195).

Yoksulluğun belirlenmesinde olduğu gibi ölçümünde de yararlanılan göstergeler, sadece ekonomik göstergelerle ölçülemeyeceği fikrinden gelmekte ve zamanla farklılık göstermektedir. Gelişim, başta sağlık ve eğitim olmak üzere, tüketim harcamalarına ilişkin verilerin sosyal göstergelerle desteklenmesi, birkaç ölçütün birlikte kullanılarak karma göstergelere dönüştürülmesiyle oluşmaktadır. Gelir tüketim yaklaşımı ile ilgili yoksulluk ölçümleri bu göstergeler ile desteklenmekte, yoksul insanların sosyal hizmetlere erişimi ve spesifik nitelikleri ile ilgili bilgileri vermektedir. Bu göstergelerin yanında bebek ölüm oranları, ortalama yaşam beklentisi, kişi başı eğitim, sağlık harcamaları, okuryazarlık oranları, eğitim durumuyla ilgili işsizlik oranları göstergeleri de yoksulluk ölçümünde dikkate alınmaktadır (Öztürk ve Öztürk, 2010:37).

İnsani Gelişme Endeksi (HDI) ölçümleri, bir ülkenin ulaştığı sonuçları üç temel boyutta gösterirken, Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi (MPI), gelişmekte olan ülkeler için hesaplanır ve yaşam standardı, sağlık ve eğitim olmak kaydıyla üç temel boyutu ele alarak yoksulluğu hesaplamaktadır. Gini katsayısı ise gelir dağılımındaki eşitsizliği ölçen temel göstergedir. Diğer bir ifade ile Gini katsayısı, 0 ile 1 arasında değer almakta ve gelirin, ülke toplumu arasında adil dağıtılıp dağıtılmadığını göstermektedir. Katsayının 1'e yaklaşması gelir dağılımında eşitsizliğin artmasını, 0'a yaklaşması da eşitsizliğin azalmasını ifade etmektedir. Bunlara ilaveten toplam gelirden en zengin veya en fakir %10, %20'lik dilimin

almış olduğu paylarla gelir dağılımında eşitsizlik ölçülebilmektedir (Yanar ve Şahbaz, 2013:61).

Yoksullukla mücadelede yapılabilecekler arasında ulusal düzeyde düşünöldüğünde, ölkelerin yoksul insanlara kaynaklarını yatırması, uluslararası düzeyde ise sanayileşmiş ölkelerin yardım etmek adına yoksul ölkelere çok daha fazlasını yapması gerekmektedir. Bu gibi politikaları gerçekleştirmek adına Haq, ticaret veya göç engeli olan sanayi ölkelerinin, gelişmekte olan ölkelere yardımda bulunabilmesi veya onları telafi edebilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte küresel vergilere, yenilenebilir olmayan enerji tüketiminde ihtiyaç olduğunu da ifade etmektedir (Charnovitz, 1996:53).

3.9. İnsani Gelişme ve Kamusal Harcamalar

Ulusal ekonomik başarı kaygısı ve kar etme güdüsünün ağır bastığı zamanda yaşamaktayız. Ekonomik büyümenin kamu politikalarını oluşturan araçlardan biri olduğunu, asıl gerçek olanın insan olduğunu biliyoruz. Ulusal politikalar ile küresel gelişmişliğin amacı aynıdır; insanların niteliklerini, kabiliyetlerini geliştirebilmek, onlara eşit ve insana yaraşır bir hayat sürdürebilmek, yaratıcı hayatlar yaşayabilecekleri ortamlar sağlayabilmektir. İnsani gelişmişlik, kalkınmanın gerçek amacıdır. Birçok yaklaşım insani gelişmeyi kısmen yansıtan ölçütler üzerine kurulmuştur. Bu ölçütler insani öncelikleri, kesin ve ayrıntılarıyla ele alacak niteliğe sahip değildir. Bu durumu anlatacak en güzel örneklerden biri, GSYİH rakamlarıdır ki bu rakamların hayat kalitesini ölçmediği fikrinde ortak noktada buluşulmuş olsa da halen daha kullanılmakta ısrar edilmektedir (Nussbaum, 2018:203).

Eğitim ve sağlık yatırımları beşerî sermayenin temel faktörlerinden olmakla birlikte teknolojik yenilikler, yeni bilgi üretimi ve verimlilik artışlarına da etkisi bulunmaktadır. İnsana yapılan her yatırım, kısa ya da uzun vadede ekonomik büyüme üzerinde etkisini göstermektedir. Eğitim ve sağlık harcamalarına yapılan yatırımların üretim üzerinde de etkisi büyüktür ve kişilerin sosyal yaşantılarında da olumlu yönde katkıları görünmektedir (Başar vd., 2016:192).

3.9.1. İnsani Gelişme ve Eğitim Harcamaları İlişkisi

İnsani gelişmişliğin temel göstergelerinden biri eğitimidir. Beşerî sermaye gelişimine bireysel olarak katkıda bulunurken, kişilerin yoksulluktan kurtulmalarını ve nesilden nesile geçen yoksulluğun kısır döngüsünün kırılmasına da sebebiyet vererek insani gelişmişliğe büyük ölçüde katkı sağlamaktadır. Toplumsal eşitsizliğin ortadan kaldırılmasında eğitimin, bir politika aracı olarak önemli bir yeri vardır. Bir toplumda eğitim düzeyindeki gelişim,

toplumsal düzeyde etkili olmakta ve toplumun kalkınmasında da önemli roller üstlenmektedir. Eğitim, kalkınma hedeflerine ulaşmada az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için bir araçtır. Eğitimin her durumda, bireysel ya da toplumsal kalkınmada, geri kalmışlığı, eşitlik sağlayıcılığı, yoksulluğu ortadan kaldırma etkisi oluşmayabilir. Eğitim düzeyinin yeterince geliştirilmediği geri kalmış toplumlar ve onların yoksul kesimleri aleyhine, gelişmiş toplumların ve yüksek gelirli kesimlerin eğitim hizmetlerinden diğerlerine kıyasla daha fazla yararlandığı durumlarda eğitim, sosyal dışlanmayı ve eşitsizlikleri artırıcı şekliyle kendini gösterebilmektedir. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkeler, eğitimi, kalkınma hedefi olarak görüp eğitime çok daha fazla önem vermeli, yoksul kesimlerin de toplumun diğer kesimleri gibi eğitim hizmetlerinden faydalanmasını sağlamalıdır (Tireli vd., 2013:71).

Eğitim, kendi içinde önemli bir formasyondur, ömür boyu tatmin kaynağıdır. İnsanda mevcut olan yetilerin gelişip ortaya çıkmasında önemli bir yere sahiptir, eşitsizliklerle ve dezavantajlı durumla başa çıkmanın üretken faaliyet alanı olarak ifade edilebilir (Nussbaum, 2018:170). Eğitim, doğrudan eğitimi alan kişiyi etkiliyor gibi görünse de aslında edinilen bilgiler isteyerek ya da farkına varılmadan bir şekilde etrafımızdakilere oradan da tüm topluma yayılabilir. Eğitimin bu özelliği de kullanıldıkça artmasından kaynaklı olmaktadır ve eğitimi stratejik açıdan önemli bir konuma getirmektedir.

İnsan sermayesi kuramı, eğitimin ekonomideki yerini vurguladığından ilk teorik katkıyı Schultz getirmiştir. Okulları, eğitim hizmetleri imal eden sanayi koluna benzetmiş, eğitime yapılan harcamaların, bireyin gelecekteki verimliliğini artırırorsa eğer yatırım olarak kabul edilebileceğinden bahsetmiştir (Tunalı ve Yılmaz, 2016:307).

Geliştirilen insan kaynaklarıyla işgücü verimliliği ekonomiyi daha da büyütmektedir. Bunun sonucunda gelir artışıyla eğitim, sağlık ve sosyal harcamaların artması, insani gelişmişlik düzeyini yükseltmekte ve eğitimin önemini de artırmaktadır (Akyol Özcan, 2019:20). Webber (2002), eğitim seviyesindeki gelişmelerin, insanlarda bilincin artmasında ve daha sağlıklı toplum oluşmasında büyük oranda katkıda bulunacağını vurgulamaktadır.

Eğitim, sınıflar arası alışkanlığın artmasında ve gelir dağılımının düzelmesinde etkilidir. Böyle bir durumda da toplumda uzlaşma kolaylaşmakta, istikrar sağlanmaktadır. Eğitim seviyesinin artması, nüfus artışının azaltılmasında etkilidir ve bunun etkisiyle de tasarruf artırıcı bir yanı bulunmaktadır. Ekonomi, tasarrufların verimli yatırımlara dönüşmesiyle dinamizm kazanarak kalkınma hızını artırmaktadır (Erdoğan, 2009:327-328).

Eğitimin makro etkilerini ele aldığımızda ekonomik büyüme ve ulusal eğitimin ilişkisi yadsınamaz derecede önemlidir. Eğitimli iş gücü daha hızlı teknolojik yeniliklere adapte olmakta, ulusal ekonomi üzerinde de diğer etkin kullandığı üretim faktörleri açısından etkisini göstermektedir. Birey, kendi verimliliğini artırması yanında beraber çalıştığı kişilerin verimliliğinin artmasında da etkili olmaktadır bunu da eğitim olanaklarının artması ile sağlayabilmektedir (Başar vd.,2016:192). Sonsuz uçlu prosele dayanan eğitim, yaşam boyu eğitim-öğretim felsefesi ile günümüz ekonomilerine hâkim olmaya devam etmektedir (Penekli, 2019:31).

3.9.2. İnsani Gelişme ve Sağlık Harcamaları İlişkisi

Bilgi sahibi olmak, beceri edinmek, kendimizi geliştirmek ya da İnsani Gelişme Yaklaşımı'nın bizlere daha uzun ve sağlıklı bir yaşam sağlamak adına gerçekleşmesini istediği her şey, ne kadar hayatımızda önemli bir yer tutsa da kazandığımız bu bilgi ve becerilerin de üstüne koya koya bizlerle birlikte yaşamasını isteriz. Bunların gerçekleşebilmesi de hem fiziki hem psikolojik olarak sağlıklı olmaktan geçmektedir bu da sağlığınıza yapacağımız yatırımla mümkün olmaktadır.

Sağlık konusunda dikkat edilmesi gerekenlerin başında tedavi hizmetlerinden ziyade koruyucu sağlık hizmetlerine yönelmek yatmaktadır. Hastalıkla başa çıkmanın en kolay ve en ucuz yolu, hastalık daha oluşmadan onu engelleyebilecek olan birincil koruma hizmetlerinden yararlanmaktır. Bu hizmetten yararlanmak, birey için iki sorunla karşılaşmasına sebebiyet verebilir. Bunlardan ilki, birey bu hizmeti kendi elde edeceği yarar nispetinde talepte bulunur ve ikinci olarak da hizmetin sağlayacağı yarar, objektif olarak değerlendirilemez. Bunların sonucunda sağlık alanında piyasa mekanizması, bireysel ve toplumsal açıdan başarısız olarak değerlendirilir. Yetersiz talep olarak oluşan piyasa başarısızlığıyla mücadele edebilmek için devlet, koruyucu sağlık hizmetlerini, düşük bir bedelle ya da tamamen bedelsiz bir şekilde sunulmasını sağlamalı, bireylerin sağlık konusunda yeterli eğitim almalarına da destek vermelidir (Erdoğan, 2009:328-329).

Ülkelerin ekonomik büyüklükleri üzerindeki sağlık harcamalarının etkisi kişi başına ortalama sağlık harcaması ile görülebilmektedir. Küçük bir ekonomiyle sağlık harcamalarına yüksek pay ayıran ülkeler ile büyük bir ekonomiye sahip olup sağlık harcamalarına görece daha düşük pay ayıran ülkeler arasında yapılan karşılaştırmalar yanıltıcı sonuçlar doğurabilmektedir. Dolayısıyla, kişi başı sağlık harcamalarının bilinmesi, bu harcamaların bireyler üzerindeki yansımalarını da görebilmemizi sağlamaktadır. Nüfusu fazla olan bir ülke

ekonomiye fazla kaynak ayırmış olsa da nüfusun çok olmasından dolayı bunun vatandaşlarına yansımaları aynı oranı vermeyecektir (Tireli vd., 2013:70).

HDI'nın en önemli bileşenlerinden biri sağlıktır. HDI hesaplanırken ortalama yaşam süresi indeksi, sağlık bileşeni olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, toplumun ortalama yaşam süresi üzerinde genel sağlık düzeyinin etkisi yadsınmaz. Ekonomik gelişmişlik düzeyi ile genel sağlık düzeyi arasında pozitif bir ilişkiden söz edilmektedir. Toplumun genel sağlık düzeyinde gerçekleşecek her iyileştirme, ekonomik fayda sağlanması açısından son derece önemlidir. Toplumun ne derece sağlıklı olduğu incelenirken, toplumun genel sağlık düzeyine ve sağlık düzeyini etkileyen etkenlerin ne olduğuna bakmak gerekmektedir. Bir toplumun sağlık düzeyine; sağlık hizmetlerine ulaşabilme, okuryazarlık, iklim koşulları, kanalizasyon hizmetlerine ve temiz içme suyuna erişim imkânı gibi faktörler etki etmektedir. Sağlık hizmetlerini etkileyen değişkenler ise sağlık harcamalarının düzeyi, bin kişiye düşen doktor ya da hastane yatak sayısı, hastanede kalış süresi, vb. verilerdir (Yalçın ve Çakmak, 2016:709).

Nitelikli işgücü, sağlık sorunları dolayısıyla üretim sürecinden uzak kaldığında verimlilikte azalma yaşanabilmektedir. Bloom ve Canning'e göre, ülkenin verimliliği, kadınların iş hayatına katılımını kolaylaştırmakla, halkın sağlığındaki iyileşmelerle ve doğurganlık oranlarının dengede kalmasıyla yani çekirdek ailelerin oluşmasıyla artabilecektir (Tunalı ve Yılmaz, 2016:307).

3.9.3. İnsani Gelişme ve Savunma Harcamaları İlişkisi

Savunma harcamalarının insani gelişmeye sağladığı katkı, ülke vatandaşları açısından yaşamsal önem taşımaya rağmen çoğu zaman fark edilmemektedir. Bu harcamaların önem boyutu ancak yokluğunda fark edilmektedir. Dolayısıyla savunma harcamalarının doğrudan insani gelişme üzerinde katkı sağladığı görülmektedir. Bu durum değişik seviyelerde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım, Sağlık, Eğitim, Kamu Düzeni ve Güvenlik, Toplum Refahı, İskân ve Çevre Koruma hizmetleri için de mevcuttur. İnsan varlığını devam ettirebilmek, güven içinde yaşayabilmek adına yapılan sağlık hizmetleri, kamu düzeni, savunma ve güvenlik zorunlu harcamalar arasına girmektedir (Erdoğan, 2009:329).

UNDP'nin 1990 yılı raporunda, gelişmekte olan ülkelerde, askeri harcamaların yüksekliğine vurgu yapılarak, insani gelişme amaçları için yeterli kaynağa sahip olmadığı hakkındaki görüşler eleştirilmiştir. Rapora göre, askeri harcamalar, gelişmekte olan ülkelerde eğitim ve sağlık harcamalarından daha fazla gerçekleştirilmektedir. Bunlara ilaveten insani

gelişme ile ekonomik büyüme arasında piyasaların, dengeyi sağlama konusunda eksik olduğu ifade edilmiş ve devletin, piyasa ile beraber bu sürece dahil olması gerektiğine de vurgu yapılmıştır (Ünalın, 2016:30).

Savunma harcamalarının üretken ekonomi dikkate alındığında fırsat maliyeti oluşturduğu görülmektedir. Toplumlar, kıt kaynakların, diğer mal ve hizmetler ile savunma hizmetleri tahsisi konusunda tercihte bulunmalıdırlar. Başka hizmetlerden fedakârlık yaparak ancak daha fazla savunma hizmeti karşılanabilmektedir (Giray, 2004:186).

3.9.4. İnsani Gelişme ve Altyapı Harcamaları İlişkisi

Bir bölgenin kalkınmasında altyapı hükümleri önemli bir faktördür, ekonomik faaliyeti ve yerel üretimi desteklemek için fırsatlar sunan bir katalizör görevi üstlenmektedir. Altyapıyı sağlamak, uzun vadede mal akışını artırır, yerli ve yabancı yatırımcının da ilgisini çekerek toplum refahının artmasında katkı sağlamaktadır (Fattah ve Muji, 2012:48).

İnsani gelişme düzeyinin kişilerde somutlaştığı kabul edilmekte, temel insani işlevlerden bazılarının kazanımları toplamı olmak üzere çok boyutlu başarı endeksi şeklinde tanımlanmaktadır. İnsani gelişmeyi özümsemek adına, sosyal hizmetlerin özel ve kamu tarafından sağlanması, insani gelişmeyi daha anlaşılır konuma getirmektedir. Sosyal harcamalar, kamuya açık olduğu düşünülerek, insani gelişmenin artmasına katkı sağlayan sosyal hizmetlerin sağlanmasıyla teşvik edilmektedir. Malzeme üretiminde de altyapı hizmetlerinin doğrudan katkısı bulunmaktadır (Suescun, 2007:3-4).

Toplumsal ve iktisadi yapıdaki dönüşümlere yön veren ekonomik ve sosyal altyapı hizmetlerine karşı olan talep, ekonomide tarımdan sanayileşme aşamasına geçilmesiyle birlikte yoğun bir şekilde artmaktadır. Altyapı hizmetleri yoğun dışsallıklar yaymaktadır. Bu nedenle sosyal içeriğe sahip altyapı harcamaları, reel anlamda gelir dağılımında iyileştirme etkisini gösterirken, özel sektörün sanayileşme aşamasında gelişimine de kaldıraç etkisi yapmaktadır (Demir ve Sever, 2008:101).

4. KAMU HARCAMALARININ İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ ÜZERİNE ETKİLERİNİN EKONOMETRİK MODEL YARDIMIYLA TEST EDİLMESİ

4.1. Kamu Harcamaları ile İnsani Gelişme Endeksi'ne İlişkin Literatür

Fattah ve Muji (2012), çalışmalarında, Jenepono'da 1998-2007 yıllarına ait yerel hükümet harcamalarının HDI üzerindeki etkisini tahmin ve analiz etmek için çoklu regresyon modellerini kullanmışlardır. Çalışma sonucunda, eğitim, sağlık ve altyapı harcamalarının HDI'yı iyileştirmede önemli ve olumlu bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Vierstraete (2012), Veri Zarflama Analizi yöntemini kullandığı bu çalışmasında, benzer harcama düzeylerine sahip ülkelerin, kaynak kullanımlarındaki belirli bir israf nedeniyle farklı HDI düzeylerine sahip olabileceklerini araştırmıştır. Buradaki amaç farklı ülkelerin gelir dışı HDI ile ölçülebilen performansının insani kalkınma hedefine ulaşımını değerlendirmektir. Farklılıklar devam ederken genel olarak ülkelerin tarihsel ve mevcut kaynak taahhütleri dikkate alındığında optimal gelir dışı HDI seviyesine ulaşmalarında ülkelerin verimli oldukları gözlemlenmiştir. Gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelere göre daha verimsiz görünmemektedir çünkü bazı gelişmiş ülkeler gelişmekte olan ülkelere göre kaynak kullanımında daha büyük israf edebilmektedir. Bir refah göstergesini maksimize etmek isteyen ülke, ilk olarak diğer harcamaları kısmadan önce eğitim ve sağlık alanında verimsiz kaynaklar varsa onları tespit etmelidir.

Prasetyoa ve Zuhdia (2013), çalışmalarında Veri Zarflama Analizi Yaklaşımı'nı kullanarak 2006-2010 yıllarını kapsayacak şekilde 81 ülkede eğitim ve sağlık harcamaları ile transfer ve sübvansiyonların insani kalkınma üzerindeki etkinliğini ele almışlardır. Araştırma sonuçlarına göre, Avustralya, Ermenistan, Şili, Japonya, Bangladeş, Gürcistan, Lao PDR, Madagaskar, Kore Cumhuriyeti, Filipinler, Nijer, Norveç, Singapur, Zambiya, Sierra Leone ve ABD zaman etkin sınıra dahil olan ülkeler iken; etkin sınırlar listesinde yer alanlar ise olumlu gelişmeleri sürdüren Zambiya ve Singapur olmuştur.

Tireli vd., (2013), İslam İş birliği Teşkilatı (İİT)' nin alt kuruluşu olan SESRIC tarafından, bünyesinde bulunan üye ülkelerin eğitim, istihdam ve sağlık verileriyle, UNDP'nin HDI verileri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Eğitim, istihdam, yoksulluk ve sağlık arasındaki ilişki ile etkileşim düzeyi, bu iki uluslararası kuruluşun verileri değerlendirilerek analizde kullanılmıştır. Ham doğum oranı, ham ölüm oranı, nüfus büyüme oranı, HDI değerleri ile doğumdan itibaren yaşam beklentisi demografik göstergelerde ele alınmıştır. İİT üyesi ülkeler, genç okur-yazar oranı, yetişkin okur-yazar oranı, ortaokula kayıt

oranı bakımından eğitim alanında kullanılmıştır. Sağlık harcamalarının ise toplam devlet harcamaları içindeki payı dikkate alınmıştır. İstihdam verileri ile yapılan değerlendirmede HDI ile işsizlik arasında anlamlı bir ilişki olmamasına rağmen HDI değerleri ile istihdam edilen nüfus başına düşen GSYİH değerleri arasındaki ilişkiye bakılmış ve pozitif bir korelasyon bulunmuştur. Çok boyutlu yoksulluk ile ham doğum, ham ölüm, doğumdan itibaren yaşam beklentisi, ortaokula kayıt ve okur-yazarlık, istihdam edilen kişi başına düşen GSYİH arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Çelikkaya ve Sezgin (2014), çalışmalarında, 2008-2012 yılları arasında fonksiyonel sınıflandırmaya göre kamu harcamalarının Türkiye'nin 81 ilinde kalkınmaya olan etkisini araştırmışlar ve bu iller için uygulanan sosyo-ekonomik yenilik endeksi de HDI 'ya göre oluşturulmuştur. Çalışmada, 81 ilin endeks kapsamında faydalı model sayıları, ihracat oranları, patent sayıları, gelir vergisi oranları, kurumlar vergisi oranları, yükseköğretim öğrenci sayıları, İŞKUR kurs sayıları, işgücüne katılım oranı, istihdam oranı ve işsizlik oranı, bağımsız değişken olarak da fonksiyonel sınıflandırmaya göre devlet harcamaları, belediyelerin mevcut hükümetin partisinden olup olmaması, illerdeki milletvekillerinin mevcut hükümetin partisinden olma oranı kullanılmıştır. Siyasi değişkenler ve kamu harcamalarının, panel veri analizi kullanılarak sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi ile arasındaki ilişki ele alınmış, sonuç olarak da büyük bir kısım kamu harcamalarının sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi olduğu bulunmuştur.

Iheoma, (2014), çalışmasında, seçilmiş, gelişmekte olan 20 Sahra Altı Afrika ülkesindeki sosyal harcamaların insani gelişime katkısı olup olmadığını araştırmıştır. Analizinde Sabit Etkili Panel Veri modeli ve En Küçük Kareler yöntemini kullanarak bu ülkelerdeki eğitim ve sağlık harcamalarının İGE'yi ne derecede etkilediğini tahmin etmiştir. Araştırma sonucunda ise kamu sağlığı ile üçüncül eğitim harcamalarının İGE üzerinde etkili olduğu; ilköğretim, ortaöğretim harcamaları ile özel sağlık harcamalarının ise İGE üzerinde etkisiz olduğu sonucuna varmıştır.

Permata ve Tanggulungan (2015), çalışmalarında, Doğu Java yerel yönetiminde, devletin sağlık, eğitim ve altyapı harcamalarının kamu refah düzeyi üzerinde etkili olup olmadığını araştırmışlar ve analizlerinde Panel veri ile çoklu regresyon analizini kullanmışlardır. Sonuç olarak, eğitim harcamalarının kamu refahı üzerinde olumlu etkisi gözlemlenirken, sağlık harcamalarının kamu refahı üzerinde herhangi bir etkisi bulunamamıştır. Kamu refahı üzerinde altyapı harcamalarının ise marjinal etkisi olduğu gözlemlenmiştir.

Yalçın ve Çakmak (2015), çalışmalarında, 1991-2013 yılları arasında Türkiye’de, artan kamu sağlık harcamalarının regresyon analizi ile insani gelişim düzeyi üzerindeki etkisini incelemişler, analizlerinde, HDI değerini, kamu sağlık harcamasının GSYİH’ya oranını, yataklı sağlık kurumu sayısını ve hekim başına düşen kişi sayısını kullanmışlardır. Ayrıca çalışmada zaman serisi verileri kullanıldığından, otokorelasyon olup olmadığını Durbin-Watson testi ile, değişen varyans olup olmadığını da White testi ile incelemişlerdir. Analiz sonucunda, kamu sağlık harcamaları ile İGE arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kamu sağlık harcamaları ve toplam sağlık harcamaları, OECD ortalamasının çok altında olduğundan daha fazla sağlık personeline ve daha çok yataklı tedavi kurumuna ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir.

Aysu ve Bakırtaş, (2016), çalışmalarında, OECD ülkelerinde, girdi olarak; sağlık, sosyal koruma ve eğitim harcamalarının GSYİH içindeki payları, çıktı olarak da HDI kullanılarak seçilen 2014-2011-2008 yılları için etkinlik analizi gerçekleştirmişlerdir. Bu etkinlik analizini, Serbest Atılabilir Zarf (FDH) ile order- α yöntemlerini kullanarak ölçmüşlerdir. FDH yöntemine göre Türkiye’nin sözü edilen yıllarda göreceli olarak etkin olduğu, order- α yöntemine göre ise göreceli olarak süper etkin bulunduğu tespit edilmiştir. Kamu harcamalarına ilişkin güncel veriler 2014 yılından elde edilmiş, önceki yıllarda da ülkelerin göreceli etkinliklerinin tespiti için analize 2008 ile 2011 yıllarını da dahil ederek ayrı şekilde analiz gerçekleştirilmiştir. Yıllar itibarıyla veri değişkenliklerinde çok büyük farklar olmadığından dolayı analiz her yıl için gerçekleştirilmemiştir.

Beauty (2016), panel veri (havuzlanmış veri) ve Sabit Etkili Model kullandığı çalışmada Endonezya’da sağlık ve eğitim sektörlerindeki kamu harcamalarının HDI üzerindeki etkisini analiz etmiştir. 2008-2013 yıllarını kapsayan çalışma, zaman ve kesit serisi verilerinden oluşmaktadır. Araştırma sonuçlarına göre ise sosyal refah üzerinde sağlık harcamalarının pozitif ve anlamlı etkisi görülürken eğitim harcamalarının sosyal refah üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı görülmüştür.

Güzel ve Çetin (2016), çalışmalarında, OECD ülkeleri için HDI ile kamu harcamaları arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmada ayrıca, OECD ülkelerinin kamu harcamaları açısından homojen bir yapıya sahip olup olmadığı ve yine ülkeler arasında mekânsal etkileşimin oluşup oluşmadığı da analize dahil edilmiştir. Kullanılan grafikler ile ülkeler arasında homojenliğin ve mekânsal etkileşimin olup olmadığı tespit edilmiş, HDI ve kamu harcamaları arasındaki nedensel ilişki ise hem verilere hem de konu amacına uygun, mekânsal ekonometrik model olan GNS (Genereal Nested Spatial Model) modeli ile belirlenmiştir.

Analiz sonucunda, OECD ülkelerinde kamu harcamalarındaki artışın HDI'yı da artırdığı tespit edilmiştir.

Mirahsani, (2016), çalışmasında güneybatı Asya devletlerinin toplam sağlık harcamaları ile İGE arasında pozitif bir ilişki olup olmadığını tespit etmeye çalışmıştır. Ülkelerin 2000 ve 2008 yılları arasındaki birleştirilmiş verileri İran hükümetinin "2025 Ufku" belgesinden elde edilmiştir. Sağlık harcamalarının güneybatı Asya ülkelerinde İGE üzerinde olumlu yönde olduğunu, ayrıca bu pozitif etkinin ülkelerin kalkınmasında da etkili olduğunu göstermiştir.

Ünalın, (2016), çalışmasında, havuzlanmış regresyon analizi, panel veri rassal etki ve panel veri sabit etki analizlerini kullanmıştır. Yapılan analizlerde ilk olarak 114 ülke üzerinden kişi başına düşen hükümet harcamaları, gini katsayısı, büyüme oranları ve iş gücüne katılım oranı değişimlerinin İnsani Gelişim Endeksi'ndeki değişim üzerine etkisi sınanmıştır. Sonrasında ise değişimleri dikkate almayarak, net bileşen değerlerinin insani gelişim üzerindeki etkisine bakılmıştır. Analiz sonucunda, gelir dağılımı, kişi başına düşen hükümet harcamaları ve büyüme ile HDI arasında anlamlı bir ilişki söz konusudur. HDI ile iş gücüne katılım oranı arasında ise anlamlı bir sonuç elde edilememiştir.

Sulistyowati, Sinaga ve Novindra (2017), analizlerinde, Orta Jawa'daki hanehalkının eğitim, sağlık ve diğer harcamalarıyla İGE endeksini etkileyen faktörleri ve kamunun altyapı, sağlık, eğitim harcamalarının İGE üzerindeki etkisini tahmin etmeye çalışmışlardır. Beş bloktan oluşan eş zamanlı denklem sistemi oluşturulmuştur. Tahmin yönteminde, İki Aşamalı En Küçük Kareler ve SYSLIN prosedürü; tahmin simülasyonunda Otoresif yöntem; model simülasyonunda, SIMNLIN prosedürü ve Newton yöntemi kullanılmıştır. Politika simülasyon sonuçlarına göre kamunun altyapı ve eğitim harcamalarının, harcanabilir gelir, kişi başına gelir ve İGE'nin artırılmasında belediye ve ilçelerdeki harcamalara göre daha iyi performansla sahip olduğu görülmüştür. Belediyelerin de ilçelere göre daha iyi performans aldığı görülmüştür.

Van (2017), çalışmasında, 2009-2014 yılları aralığında gelişmişlik düzeylerini etkileyen faktörleri, çok yüksek gelişmişlik düzeyi, yüksek gelişmişlik ve orta gelişmişlik düzeyine sahip olan seçilmiş 130 ülke üzerinden incelemiştir. Analizde, HDI'yı etkileyen faktörler incelendiğinden panel sıralı probit ile sıralı logit kullanılmış ve HDI'yı etkileyen faktörleri hem uzun hem kısa dönemde incelemek, etkilerinin zamanla değişiklik gösterip göstermediklerini belirlemek için de Bayesyen sıralı probit modeli ele alınmıştır. HDI,

bağımlı değişken olarak, kişi başına düşen GSMH, toplam sağlık harcamaları, doğumda beklenen yaşam süresi, internet kullanım oranı, beklenen okullaşma oranı da açıklayıcı değişken olarak kullanılmıştır. Kadınların meclisteki temsiliyet oranları ile kırsal nüfus Bayesyen modelinde açıklayıcı değişken olarak eklenmiştir. Doğumdaki ortalama ömür, beklenen eğitim yılı, kişi başına düşen GSYİH ve internet kullanım oranının, istatistiksel olarak 130 ülkenin gelişme seviyesinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Doğumda beklenen yaşam süreleri, beklenen okullaşma oranı ve internet kullanımının artması ülkelerin gelişmişlik seviyelerinin ilerlemesini de sağlamaktadır. En iyi ülkelerin standartlarına ulaşabilmek adına orta ve yüksek HDI'ya sahip ülkeler, bilgiye erişim, uzun, sağlıklı yaşam özellikle de eğitim boyutuna ağırlık verebilir ve politikalarını ona göre oluşturabilirler.

Fadilah, Ananda ve Kaluge (2018), analizlerinde, Endonezya'nın Doğu Java bölgesinde, 2010-2015 yıllarını kapsayan 38 ilçe ve şehir kullanarak az gelişmiş ve gelişmiş hükümet harcamalarının eğitim, sağlık ve gelir endeksleri üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışmalarında Panel Veri analiz yöntemi olarak Sabit Etki ve Rassal Etki modellerini kullanmışlardır. Ekonomi, eğitim ve sağlık sektörlerine yapılan yatırımların gelir, sağlık ve eğitim endeksleri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etki yarattığı görülmüştür. Fakat altyapı sektörüne yapılan harcamaların gelir ve eğitim endeksleri üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu görülürken, sağlık endeksi üzerinde anlam ifade etmemektedir. Gelişmiş bölgeler ile az gelişmiş bölgelerde bahsedilen sektörlere yapılan kamu harcamalarının eğitim, sağlık ve gelir endeksi üzerindeki etkilerinin farklılaştığı görülmektedir.

Padda, Khan ve Khan (2018), çalışmalarında Pakistan'ın HDI değerleri üzerinde savunma harcamaları ve bu harcamaların dışında kalan farklı devlet harcamaları ile arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Analizlerinde, değişkenler birinci dereceden entegre edildiğinden ARDL eş bütünleşme ve hata düzeltme modeli kullanmışlardır. Dolayısıyla değişkenler arasında da uzun dönemli bir ilişki söz konusu olmuştur. HDI üzerinde kişi başına gelir, tekrarlayan harcamalar, sağlık harcamaları ve kalkınma harcamalarının olumlu etkisi bulunurken savunma harcamalarının ise önemsiz ve insani refah üzerinde etkiye sahip olmadığı görülmüştür. Bu önemsiz etkiye rağmen uzun vadede askeri hükümet rejiminin HDI üzerinde pozitif etkisi saptanmıştır.

Uçan ve Koçak (2018), 1990-2015 yılları aralığında, HDI değerleri yüksek olan Almanya, ABD, Norveç, İtalya ile Türkiye arasında panel veri analizi uygulanmış, HDI verileri (sağlık endeksi, eğitim düzeyi, ortalama yaşam beklentisi) kullanılarak, büyüme oranı

ile arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Pedroni eşbütünleşme sonucuna göre, diğer değişkenler ile milli gelir arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. Testler sonucunda, büyüme ile HDI arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Akdağ, (2019), Asya ve Avrupa ülkelerinden verilerine ulaşılabilen toplamda 52 ülke ele almış ve HDI'yi daha iyi düzeyde yansıtacağını düşündüğü on dört değişkeni sağlık, bilim, teknoloji, eğitim ve ekonomi alanlarından seçerek analizinde kullanmıştır. Veri grubuna, değişkenlerin evreni temsil etme durumunu ve faktör analizine uygunluğunu öğrenmek adına Kaiser- Meyer-Olkin (KMO) testi, verilerin normal dağılıma uygunluğunu test etmek için Bartlett küresellik testinden elde edilen sonuçlara bakılmıştır. Ülkelerin gelişmişlik endeksleri faktör analizi ile hesaplanmış, ülkeler kümeleme analizi ile kümelere ayrılmış ve elde edilen sonuçlarla, hesaplanan HDI değerleri karşılaştırılmıştır. Faktör analiziyle üç faktör elde edilmiş ve faktörlerin yaşam kalitesine etkisinin önemli boyutlarda olduğu ifade edilmiştir.

Erdem ve Çelik (2019), Afrika kıtasında 1995-2014 yılları aralığında 33 Afrika ülkesinin verilerini kullanarak ekonomik büyüme ile insani gelişmişlik arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada bağımlı değişken olarak HDI, bağımsız değişken olarak da kişi başı sağlık harcamaları, eğitim harcamaları ve GSYİH kullanılmıştır. Sırasıyla değişkenlere, ilk olarak yatay kesit bağımlılığı incelenerek sonrasında da Durağanlık testleri, ARDL Sınır Testi ve Dumitrescu-Hurlin Nedensellik Testi uygulanmıştır. Kısa dönem ARDL testinde HDI ile GSYİH arasında pozitif ve anlamlı ilişki bulunmuş, HDI ile eğitim harcamaları arasında negatif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiş, HDI ile sağlık harcamaları arasında ise pozitif ama anlamsız bir ilişki ortaya çıkmıştır. Uzun dönem ARDL testinde HDI ile GSYİH arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı ilişki, HDI ile eğitim ve sağlık harcamaları arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki söz konusudur. Dumitrescu-Hurlin testine göre ise HDI ile bağımsız değişkenlerin karşılıklı olarak birbirinin nedeni oldukları görülmüştür.

Haque ve Khan (2019), çalışmalarında 1990-2016 döneminde Suudi Arabistan'ın sosyal güvenlik, eğitim, sağlık ve diğer ekonomi üzerine yapılan kalkınma harcamalarının İGE üzerindeki etkilerini, analizlerinde En Küçük Kareler yöntemini kullanarak araştırmışlardır. Hükümet harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu kadar ikinci sırada petrol yatırımı ve ihracatının da teşvik edici olduğu vurgulanmıştır. Suudi Arabistan'da eğitim harcamaları, petrol üretim ve ihracatı, konut ve toplum hizmetleri yatırımları ile sosyal güvenlik hizmetleri İGE gelişimine katkı sağlamışlardır. Ekonomik büyüme ile sağlık harcamaları arasında ise ters ilişki söz konusu olmuştur.

Herianingrum vd. (2019), çalışmalarında, Endonezya'da 2010-2013 yıllarını kapsayan eğitim sektörüne, sağlık sektörüne yapılan devlet harcamalarının ve işsizliğin IHDI (İslami İnsani Gelişme Endeksi) üzerindeki etkisini Panel Veri analizinin Sabit Etki (FEM) modelini kullanarak araştırmışlardır. Analiz sonucunda, eğitim ve sağlık harcamalarının IHDI üzerinde kısmen anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğu sonucuna varılırken işsizliğin ise negatif ve kısmen anlamlı olmayan etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir.

Isa, Arham, ve Dai (2019), çalışmalarında, bölgesel hükümet bütçeleri şekliyle, Gorontalo Eyaletinde gerçekleştirilen sermaye harcamalarının HDI ve işsizliğin yoksulluk düzeyi üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Analizlerinde Gorontalo eyaletinde 5 ilçe ve 1 şehiri birim olarak ele almışlar, tahminlerinde Sabit Model Etki ve panel veri çoklu regresyon analizlerini kullanmışlardır. Analiz sonucunda 2010-2016 döneminde bu il ve ilçelerdeki sermaye harcamalarının ve HDI'nın yoksulluk düzeylerinde pozitif ve anlamlı etki oluşturduğu görülmektedir. İşsizliğin ise pozitif fakat anlamlı olmayan bir etkisi söz konusu olmuştur.

Muslim vd. (2019), çalışmasında, Hindistan'ın Jambi eyaletinde insani gelişmeye özgü nüfus artışını ve bölgesel harcamaları panel veri kullanarak analiz etmektedir. Bağımlı değişken, HDI, bağımsız değişkenler, nüfus artışı ve bölgesel harcamadır. Çalışmada, insani gelişme üzerinde bölgesel harcamaların önemli düzeyde etkili olduğu, insani gelişmenin de bölgesel harcamaların büyüklüğüne göre şekilleneceğini göstermektedir. Nüfus artışının da HDI üzerindeki etkisi önemli bir düzeydedir. HDI'nın yüksek ya da düşük olması, nüfus ve bölgesel harcamaların büyüklüğü ile belirlenmektedir.

Önem, (2019), çalışmasında ele aldığı ülkelerin HDI'yı etkilediği modele bağımsız değişkenler; eğitim endeksi, yaşam beklentisi endeksi, orman alanı, yaşlılık bağımlılığı oranı, kişi başına karbondioksit emisyonları ve gelen turistler eklenmiştir. Genelleştirilmiş Lineer Model (GLM) elde edilerek çalışma doğrultusunda testler gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak yaşlılık bağımlılık oranının artması HDI değerini düşürmekte iken diğer tüm değişkenler için tersi söz konusu olmuş değişken değerleri arttıkça HDI değerinin de yükseldiği gözlemlenmiştir.

Şaşmaz, Odabaş ve Yayla (2019), 34 OECD ülkesinde 2000-2015 yıllarını kapsayan ve sağlık harcamaları ile kalkınmayı simgeleyen HDI arasındaki ilişkiyi panel veri yöntemi ile belirlemeye çalışmışlardır. Çalışma sonucunda sağlık harcamaları ile HDI arasında pozitif yönlü ilişki ve çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Birinci ve Telatar (2020), çalışmalarında, 1990-2018 dönemi arasında sosyo-ekonomik değişkenler; HDI, kamu borçlanması ve işsizlik oranının kamu harcamaları üzerindeki etkilerini eş bütünleşme testleri kullanarak araştırmışlardır. Değişkenler arasında analiz sonuçlarına göre uzun dönem ilişkisi mevcuttur. HDI ile net kamu borç stokundaki artışlar kamu harcamalarını artırmakta, işsizlik oranındaki artışlar ise kamu harcamalarında azalmaya sebebiyet vermektedir.

Çalışkan ve Eğmir (2020), çalışmalarında, 2009-2018 yılları arasında 29 Avrupa ülkesinin kamu eğitim harcaması, sosyal koruma harcaması ve sağlık harcaması ile HDI arasındaki ilişkisi, panel veri analizi uygulanarak test edilmiştir. Analizlerde, panel birim kök testleri; serilerin durağanlıklarını belirlemek adına, eş bütünleşme testleri; değişkenlerin uzun dönem ilişkisini belirlemek adına, FMOLS testi; yatay kesitler arasında katsayıyı ve yönü belirlemek adına, Dumitrescu ve Hurlin panel nedensellik testi de değişkenler arasındaki nedenselliği belirlemek adına gerçekleştirilmiştir. Birim kök testlerinin durağanlıkları birinci farkında belirlenmiş, sonrasında eş bütünleşme testi uygulanmıştır. Değişkenler arasında iki farklı eş bütünleşme testinde, uzun dönemli ilişki görülmüştür. FMOLS testi sonucunda ise kamu eğitim harcaması, sosyal koruma harcaması ve sağlık harcaması ile HDI arasında anlamlı ve pozitif ilişki bulunmuştur. Kamu harcama türleri ile HDI arasındaki nedensellik ilişkisinde FMOLS testi ile uyumlu sonuçlar tespit edilmiştir.

Çoban (2020), çalışmasında, ekonomik özgürlüklerin HDI üzerine olan etkisini araştırmıştır. Çekya, Macaristan, Slovakya, Polonya ülkeleri için 1995-2014 yılları arasındaki veriler kullanılmış, bu veriler üzerinde dengeli panel veri analizi uygulanmıştır. Gerçekleştirilen bu çalışmada, HDI; insani gelişmişlik göstergesi olarak, Ekonomik Özgürlük Endeksi ile alt endekslerinden Mülkiyet Hakları Endeksi ve Parasal Özgürlük Endeksi, ekonomik özgürlük göstergeleri olarak yer almıştır. Ayrıca çalışmaya, kamu eğitim ve sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı ile enflasyon oranı, kontrol değişkenleri olarak ilave edilmiştir. Visegrad Dörtlüsü olarak adlandırılan ülkelerde, insani gelişmişlik seviyesinin ekonomik özgürlükler tarafından olumlu yönde etkilendiği sonucuna varılmıştır.

Dasic vd. (2020), çalışmalarında, Batı Balkanlar'da gerçekleşen insani gelişmeye perspektif bakış açısıyla yaklaşarak, gözlenen ülkelerde kalkınma politikaları nedeniyle sosyo-ekonomik çıkarımlarla ilgilenmişlerdir. Geçiş döneminin başlarında belirlenen faktörler Batı Balkan ülkelerinde, makroekonomik politikaların oluşturulmasında çoğunlukla dışlanmış, fakat bu konuda son yıllarda olumlu gelişmeler gerçekleşmeye başlamıştır. HDI, değerlerinin yıllara göre karşılaştırılmasıyla, bu değerde doğrusal artış gözlemlenmiştir.

Eyaletten eyalete HDI büyüme oranları farklılık göstermektedir. Orta İnsani Gelişme grubundaki ülkeler en yüksek büyümeyi elde etmiş olmalarına rağmen, bu büyüme, onların İGE seviyelerini daha gelişmiş seviyeye getirmekte yetersiz kalmaktadır.

Nur ve Yuliansyah (2020), çalışmalarında, 2014-2017 yılları arasında, Endonezya'nın 4 ilinde, sermaye harcamaları ve gelirlerin İGE üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Analizleri sonucunda sermaye harcamaları ve gelirlerin İGE'yi pozitif, anlamlı ve eş zamanlı etkilediğini gözlemlemişlerdir.

Şaşmaz ve Yayla (2020), çalışmalarında, 26 OECD ülkesinin 1995-2017 yılları arasındaki verilerini kullanarak kamu harcamalarının HDI üzerindeki etkisini panel veri analizi ile tespit etmişlerdir. Çalışmada, seriler arasındaki yatay kesit bağımlılığı öncelikle test edilmiş sonrasında da yatay kesit bağımlılığını ele alan birim kök testi Panel CADF kullanılmıştır. Konya panel bootstrap nedensellik testi yalnızca yatay kesit sonuçlarını verdiği için Dumitrescu ve Hurlin nedensellik testi ile model ortalaması belirlenmiş, HDI'dan kamu harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu belirlenmiştir. Konya nedensellik testine göre ise kamu harcamalarından HDI'ya doğru üç ülkede, HDI'dan kamu harcamalarına doğru da dört ülkede nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Konya nedensellik testi sonucuna göre ortaya çıkan toplam yedi ilişkiden üçünün pozitif, dördünün de negatif yönlü olduğu belirlenmiştir.

Linhartova (2021), çalışmasında, 1995-2018 yılları arasında AB-28 üyesi ülkelerde kamu harcamalarının beşerî sermayenin gelişimine ne ölçüde katkısı olduğunu panel veri analizi kullanarak araştırmıştır. Sonuç olarak insani gelişme üzerinde bazı kamu harcamalarının olumlu (rekreasyon, kültür, din, sosyal koruma, sağlık, konut, toplum olanakları), bazı kamu harcamalarının olumsuz etkisi (çevrenin korunmasına yönelik harcamalar) olduğu ortaya konulmuştur.

Muzdalifah (2021), çalışmasında 2010-2018 yılları arasında Orta Kalimantan'daki 14 şehir ile Güney Kalimantan'daki 13 şehrin nicel verilerini panel veri regresyonu kullanarak analiz etmiştir. Çalışma sonuçlarına göre, Güney Kalimantan'da sağlık harcamaları HDI üzerinde olumlu etkiye sahipken, eğitim harcamaları negatif korelasyon oluşturmaktadır. HDI ile eğitim harcamaları arasında ters ilişki söz konusudur. Orta Kalimantan'da ise sağlık ve eğitim harcamalarının anlamlı olmadığı görülmektedir.

Şaşmaz, Cagle ve Özen (2021), çalışmalarında, 2005-2017 yıllarını kapsayan 27 AB ülkesinin dahil edildiği örneklem kullanmışlardır. Panel veri analizi kullanarak sosyal

harcamaların HDI üzerinde pozitif etkisi olup olmadığını araştırmışlardır. FMOLS test sonuçlarına göre sosyal harcamaların (SE), HDI üzerinde olumlu etkisi olduğu saptanmıştır. Nedensellik testi sonuçlarına göre de SE ve HDI arasında iki yönlü pozitif ve önemli bir nedensel ilişki bulunmuştur.

Darwin, Madris ve Fatmawati (2022), çalışmalarında, Güney Sulawesi eyaletinde gerçekleştirilen sağlık, eğitim ve sermaye harcamalarının HDI üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çoklu doğrusal regresyon analiz yöntemini kullandıkları bu çalışmalarında, devlet tarafından gerçekleştirilen sağlık ve eğitim harcamalarının HDI üzerinde negatif ve anlamlı etkisi görülürken sermaye harcamalarının ise bir etkisinin olmadığı saptanmıştır.

Nurvita vd. (2022), Jambi Eyaleti'nde, panel veri regresyon modeli kullandıkları 2012-2020 dönemi verilerini kapsayan bu çalışmalarında, eğitim harcamaları, sağlık harcamaları ve ekonomik büyümenin HDI üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Çalışma sonuçlarına göre, hükümetin gerçekleştirdiği eğitim, sağlık harcamaları ile ekonomik büyümenin HDI üzerinde pozitif ilişkili ve önemli bir etkisi olduğu gözlemlenmiştir.

Piqqa, Andriyani ve Husein (2022), çalışmalarında, Panel Veri analizinin Rassal Etki modelini kullanarak Aceh ilinde, hükümetin eğitim, sağlık, ekonomik büyüme ve altyapı harcamalarının İGE üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. İGE üzerinde, yapılan eğitim, sağlık ve altyapı harcamalarının pozitif ve anlamlı olduğu, fakat ekonomik büyümenin ise bir etkisinin olmadığı görülmüştür.

Muslihatinningsih, Alvidiar ve Villantari (2023), çalışmalarında 2017-2021 yılları arasında Doğu Jawa'da 11 bölgede devletin yaptığı sağlık, eğitim ve altyapı harcamalarının İGE üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Analizlerinde Panel Veri analizinin Sabit Etkili Model yöntemini kullanmışlardır. Devlet tarafından eğitim ve altyapı sektörlerine yapılan harcamaların İGE üzerinde anlamlı ve negatif, sağlık sektörüne yapılan harcamaların ise anlamlı ve pozitif etkileri olduğu sonucuna varmışlardır.

Nasrullah, Hussain ve Kumar (2023), çalışmalarında 1972-2022 yıllarını kapsayan veriler kullanarak Pakistan'da HDI ve enflasyon arasında eşik etkisinin varlığını araştırmışlardır. Sonuçlara göre, HDI ve enflasyon arasında nedensel bir ilişki söz konusudur. %3 eşikten fazla enflasyon Pakistan'da insani kalkınma üzerinde olumsuz etki etmektedir. Eşik seviyesinin altında olan enflasyon insani gelişmeyi engellememektedir. İstikrarlı genişleme için sürdürülebilir insani kalkınmada düşük enflasyon beklentisi ortaya çıkmaktadır.

Yunus (2023), panel veri regresyonu kullandığı 2015-2019 yıllarını kapsayan bu çalışmada, Orta Sulawesi’de kişi başına düşen gelir, eğitim ve sağlık harcamalarının HDI üzerindeki etkisini araştırmıştır. Eğitim harcamalarının HDI üzerinde negatif ve anlamlı olmayan, sağlık harcamalarının pozitif ve anlamlı, kişi başına düşen gelirin ise negatif ve önemsiz bir etkisi görülmektedir.

Umobong (2024), çalışmada, 1970-2022 dönemi arasındaki devletin yaptığı sermaye harcamaları ve tekrarlayan harcamaların İGE üzerindeki etkisini araştırmıştır. Ayrıca, enflasyon, işsizlik, GSYİH ve İGE değişim oranı da bağımlı değişkenler olarak çalışmada yer almıştır. Ekonomik faaliyetleri etkileyeceğinden para arzı kontrol değişkeni olarak kullanılmıştır. Çalışmada sırasıyla veri setinin dağılım normalliği için Kernel testi, durağanlık testleri; Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS), Bounds eş bütünleşme testi, gecikme seçiminde ise Akaike Bilgi Kriteri (AIC) ve Schwarz-Bayesian Kriteri kullanılmıştır. Çoklu regresyon OLS yöntemi de çalışmada kullanılan yöntemlerdendir. Çalışma sonucunda, tekrarlayan harcamaların, sermaye ve toplam harcamaların Nijerya’da, İGE üzerinde anlamlı etkisi bulunamamakla birlikte, kısa dönemde bakılan etkiler anlamlı ve negatif iken uzun dönemde bulunan etkiler ise anlamsız olarak sonuçlanmıştır.

4.2. Ekonometrik Metodoloji

4.2.1. Veri Seti

Bu çalışmada, 2000-2021 dönemi için BRICS-T ülkelerinde kamu harcamalarının insani kalkınma üzerindeki etkisi ampirik olarak incelenmektedir. Analiz kapsamında, kişi başına düşen gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH), eğitim (ortalama eğitim süresi), enflasyon, işsizlik oranı ve kentleşme hızı, kontrol değişkenleri olarak modele dahil edilmiştir. Model tahminleri Sabit Etkiler (FE) ve Rassal Etkiler (RE) modelleri ile yapılmıştır. Model seçimi, homojenlik testi, yatay kesit bağımlılığı testi ve eşbütünleşme testi sonuçlarına dayanmakta olup, bulguların güvenilirliğini artırmak amacıyla uygun ekonometrik yöntemler uygulanarak direnç analizi gerçekleştirilmektedir. Modelde yer alan değişkenler, HDI ve kentleşme hızı değişkeni hariç, doğal logaritmik formlarında analize dâhil edilmiştir.

Modelde HDI bağımlı değişken olarak kullanılmış, doğrudan logaritmik dönüşüm yerine logit dönüşümü uygulanmıştır. HDI, 0 ile 1 arasında sınırlı bir endeks olduğundan, doğrusal regresyon modellerinde doğrudan kullanımı, tahmin edilen değerlerin teorik olarak bu aralığın dışına çıkmasına neden olabilmektedir. Bu sorunun önüne geçmek ve değişkenin dağılımını daha uygun hale getirmek amacıyla logit dönüşümü uygulanmıştır. Logit dönüşümü, $logit(HDI) = \ln\left(\frac{HDI}{1-HDI}\right)$ formülü ile tanımlanmakta olup, HDI değerlerini tüm gerçek sayı eksenine genişletmekte ve regresyon modelinde daha sağlıklı tahminler elde edilmesine olanak tanımaktadır. Böylece, tahmin edilen değerlerin 0 ile 1 arasına sıkışması önlenirken, bağımlı değişkenin marjinal etkilerinin daha tutarlı bir şekilde modellenmesi sağlanmıştır. Değişkenlere ilişkin özet bilgiler ve tanımlayıcı istatistikler sırasıyla Tablo 1 ve Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 4.1. Değişkenlere İlişkin Özet Bilgiler

Hedef Değişken	Temsili Değişken	Sembol	Tanım	Kaynak
İnsani Kalkınma	İnsani Kalkınma Endeksi	<i>HDI</i>	İnsani gelişmenin temel boyutlarının özet bir ölçüsüdür: uzun ve sağlıklı bir yaşam, iyi bir eğitim ve makul bir yaşam standardı. Daha yüksek değerler daha yüksek insani gelişmeye işaret eder.	Our World in Data*
Kamu Harcamaları	Kamu Harcamalarının GSYİH içerisindeki payı	<i>GOV</i>	GSYİH'nin bir yüzdesi olarak, hükümet tarafından mal ve hizmetlere harcanan tüm paranın toplamı. Hükümetin faiz giderlerini de içerir.	Our World in Data**
Ekonomik Büyüme	Kişi başına reel GSYİH	<i>GDP_{pc}</i>	Kişi başına GSYİH (dolar cinsinden 2015 sabit fiyatlarıyla)	Dünya Bankası (WB) - Dünya Kalkınma Göstergeleri(WDI)
Eğitim	Ortalama Eğitim Süresi	<i>SCHOOL</i>	15-64 yaş arası bireyler için ortalama örgün eğitim yılı	Our World in Data***
Enflasyon	Tüketici fiyat endeksinin doğal logaritması	<i>CPI</i>	Tüketici Fiyat Endeksi'nin (2010 = 100) doğal logaritması	WB – WDI
İşsizlik	İşsizlik oranı	<i>UNEMP</i>	Toplam işgücünün yüzdesi olarak işsizlik oranı	WB – WDI
Kentleşme	Kentleşme hızı	<i>URBAN</i>	Kentsel nüfus artışı (yıllık %)	WB – WDI

* Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) İnsani Kalkınma Raporu'ndan (2024) derlenmiştir.

** Uluslararası Para Fonu (IMF) (2023) verilerinden derlenmiştir.

*** Barro and Lee (2015) ve Lee and Lee (2016)'den derlenmiştir.

Tablo 4.2. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Std. Sapma	Minimum	Maksimum	Çarpıklık	Basıklık
<i>HDI</i>	132	0.705	0.085	0.490	0.842	-0.445	2.673
<i>GOV</i>	132	32.181	7.327	16.268	49.915	0.259	2.871
<i>GDPpc</i>	132	6508.125	3131.330	756.704	13449.930	-0.327	2.280
<i>SCHOOL</i>	132	8.001	2.461	4.144	12.412	0.582	2.195
<i>CPI</i>	132	110.715	48.028	20.595	314.806	1.003	4.850
<i>UNEMP</i>	132	10.698	6.909	3.260	34.007	1.451	4.059
<i>URBAN</i>	132	1.857	1.078	-0.467	4.198	-0.346	2.744
<i>logit(HDI)</i>	132	0.905	0.415	-0.040	1.673	-0.107	2.456
<i>lnGOV</i>	132	3.445	0.236	2.789	3.910	-0.422	3.255
<i>lnGDPpc</i>	132	8.584	0.739	6.629	9.507	-1.298	3.520
<i>lnSCHOOL</i>	132	2.034	0.302	1.422	2.519	0.136	2.131
<i>lnCPI</i>	132	4.613	0.449	3.025	5.752	-0.448	3.616
<i>lnUNEMP</i>	132	2.203	0.556	1.182	3.527	0.582	2.550

4.2.2. Metodoloji ve Ampirik Bulgular

Panel veri modelleri, hem zaman içindeki değişimleri hem de ülkeler arasındaki farklılıkları dikkate alarak değişkenler arasındaki ilişkilere dair daha güvenilir tahminler sunar. Ancak, durağanlık, kesitsel bağımlılık ve eşbütünlük gibi temel panel veri özellikleri dikkate alınmadan yapılan tahminler yanıltıcı olabilir. Bu nedenle, model seçiminden önce bir dizi diagnostik test uygulanmış ve doğru ekonometrik yöntemin belirlenmesi sağlanmıştır.

Panel veri analizlerinde, değişkenler arasındaki ilişkilerin ülkeler arasında sabit olup olmadığı temel bir sorudur. Eğer eğim katsayıları homojen ülkeler arasında ortak bir ilişki varsayılabilir. Ancak heterojen eğimler söz konusuysa, ülkelerin farklı yapısal dinamiklere

sahip olduğu kabul edilmelidir. Bu kapsamda, Pesaran ve Yamagata (2008) homojenlik testi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 3’te sunulmuştur. Test sonuçlarına göre, homojenlik hipotezi güçlü bir şekilde reddedilmiş; başka bir ifadeyle ülkeler arasında eğim katsayıları açısından belirgin farklılıklar olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4.3. Pesaran ve Yamagata (2008) Homojenlik Testi

Test	Test İstatistiği
$\tilde{\Delta}$	6.524***
$\tilde{\Delta}_{adj}$	8.178***

Not: *** p<0.01.

Panel veri analizlerinde, ülkeler arasında ortak şoklar, benzer ekonomik dinamikler, politika bağımlılıkları veya ticari entegrasyon gibi faktörlerden dolayı hata terimleri birbirleriyle ilişkili olabilir. Eğer kesitsel bağımlılık mevcutsa, geleneksel panel tahmin yöntemleri güvenilir olmayan sonuçlar üretebilir. Bu nedenle, yatay kesit bağımlılığının tespiti amacıyla Breusch-Pagan LM Testi (Breusch & Pagan, 1980), Pesaran-Ullah-Yamagata Bias-Adjusted LM Testi (Pesaran vd., 2008) ve Pesaran CD Testi (Pesaran, 2004) olmak üzere üç farklı test uygulanmıştır. Tablo 4’te sunulan sonuçlar, üç testin de kesitsel bağımlılığın varlığını reddettiğini göstermektedir. Bu bulgu, ülkeler arasında hata terimlerinin bağımsız olduğunu ve birinci nesil panel birim kök ve eşbütünleşme testlerinin uygun olduğunu göstermektedir.

Tablo 4.4. Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri

Test	Test İstatistiği (p-değeri)
<i>LM</i>	17.380 (0.297)
<i>LM_{adj}</i>	-0.327 (0.744)
<i>LM_{CD}</i>	0.566 (0.571)

Not: Olasılık değerleri parantez içerisinde verilmiştir.

Panel veri analizlerinde, değişkenlerin durağan olup olmadığı; başka bir deyişle zaman içinde sabit bir ortalama ve varyansa sahip olup olmadığı belirlenmelidir. Durağan olmayan değişkenler için standart regresyon teknikleri yanıltıcı sonuçlar verebilir. Bu çerçevede, Im,

Pesaran ve Shin (IPS) (Im vd., 2003) panel birim kök testi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 5’te sunulmuştur. Elde edilen sonuçlar kapsamında modelde yer alan tüm değişkenlerin I(1) olduğu; diğer ifadeyle birinci farkları alındığında durağan hale geldiği tespit edilmiştir. Bu durum, değişkenlerin uzun dönem ilişkisini incelemek için eşbütünleşme testlerinin gerekli olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 4.5. Birim Kök Testi

Im, Pesaran ve Shin (IPS)				
Değişken	I(0)		I(1)	
	İstatistik	P-değeri	İstatistik	P-değeri
<i>HDI</i>	-0.387	0.349	-2.089	0.018
<i>GOV</i>	-1.437	0.075	-5.495	0.000
<i>GDP_{pc}</i>	-0.903	0.183	-3.998	0.000
<i>SCHOOL</i>	-0.162	0.436	-3.447	0.000
<i>INF</i>	0.039	0.515	-3.515	0.000
<i>UNEMP</i>	-0.894	0.186	-4.632	0.000
<i>URBAN</i>	0.768	0.779	-5.022	0.000

Serilerin I(1) olması, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki (eşbütünleşme) olup olmadığının araştırılmasını gerektirir. Bu amaçla, Westerlund (2008) testi, Pedroni (1999, 2004) ve Kao (1999) testi olmak üzere üç farklı panel eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Test sonuçları Tablo 6’da sunulmaktadır. Westerlund ve Kao testleri, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını reddederken, Pedroni testinde yalnızca Modified Phillips-Perron t-istatistiği eşbütünleşme lehine sonuç vermiştir ($p = 0.0010$). Dolayısıyla, değişkenler arasında güçlü ve tutarlı bir uzun dönem ilişkisi bulunmadığı genel sonucuna ulaşılabilir. Değişkenler arasında güçlü bir eşbütünleşme ilişkisinin olmaması, kısa ve orta vadeli dinamiklere odaklanılmasının daha uygun bir yaklaşım olduğunu göstermektedir.

Tablo 4.6. Eşbütünleşme Testleri

Test	Test İstatistiği
Westerlund	
<i>Variance Ratio</i>	-0.395 (0.347)
Pedroni	
<i>Modified Phillips – Perron t</i>	-3.077 (0.0010)
<i>Phillips – Perron t</i>	-0.591 (0.277)
<i>Augmented Dickey – Fuller t</i>	-0.655 (0.256)
Kao	
<i>Modified Dickey – Fuller t</i>	0.201 (0.420)
<i>Dickey – Fuller t</i>	0.416 (0.339)
<i>Augmented Dickey – Fuller t</i>	-0.127 (0.450)
<i>Unadjusted Modified Dickey – Fuller t</i>	0.241 (0.405)
<i>Unadjusted Dickey – Fuller t</i>	0.448 (0.327)

Not: Olasılık değerleri parantezler içerisinde verilmiştir.

Panel veri modelinin seçimi, veri setinin temel özelliklerine bağlı olarak belirlenmelidir. Bu bağlamda, eğim homojenliği, yatay kesit bağımlılığı ve eşbütünleşme testleri model seçiminde belirleyici rol oynamaktadır. Eğim katsayılarının ülkeler arasında farklılık gösterdiğine dair bulgu, tüm ülkeler için ortak bir modelin uygun olmadığını ve havuzlanmış regresyon (pooled OLS) gibi homojen panel tahmincilerinin yanıltıcı sonuçlar verebileceğini göstermektedir. Bu nedenle, ülkeye özgü farklılıkları dikkate alabilen Sabit Etkiler (FE) veya Rassal Etkiler (RE) modelleri tercih edilmelidir. Bunun yanı sıra, hata terimleri arasında yatay kesit bağımlılığının bulunmadığına dair bulgu, klasik birinci nesil panel tahmin yöntemlerinin kullanılabilirliğini ve FE veya RE modellerinin güvenilir olabileceğini göstermektedir. Yatay kesit bağımlılığı olması durumunda, klasik panel tahmincileri (FE, RE) yanlış ve tutarsız olabilir ve bu durumda Common Correlated Effects (CCE) veya AMG gibi ikinci nesil tahminciler tercih edilmelidir. Son olarak, değişkenler

arasında uzun dönemli istikrarlı bir ilişki olmadığı sonucu, uzun dönemli tahmin yöntemlerinin (FMOLS, DOLS, VECM) uygun olmadığını ve kısa dönem ilişkilerine odaklanması gerektiğini göstermektedir. Bu nedenle, kısa dönem tahmincileri olan FE ve RE modelleri arasından seçim yapılmıştır.

FE ve RE modelleri, kesitlere özgü etkileri dikkate almanın en yaygın iki yöntemidir. RE modeli, kesite özgü etkilerin bağımsız olduğunu varsayarken FE modeli, bu etkilerin açıklayıcı değişkenlerle korelasyonlu olabileceğini kabul eder. Modellerden hangisinin daha uygun olduğunu belirlemek için ise Hausman testi kullanılmaktadır.

Tablo 7’de sonuçları verilen Hausman testi sonuçları, RE modelinin tutarsız olduğunu göstermekte ve FE modelini desteklemektedir ($\chi^2(5) = 90.51, p = 0.0000$). Sonuç olarak, ülkeye özgü sabit etkileri kontrol edebilen ve kısa dönem ilişkilerini en iyi şekilde yansıtan FE modeli tercih edilmiş ve modelden elde edilen sonuçlar Tablo 7’de sunulmuştur.

Ancak, geleneksel FE modeli otokorelasyon ve heteroskedastisiteye duyarlı olabilir. Bu nedenle Driscoll-Kraay standart hataları uygulanmış ve sonuçların sağlamlığı test edilmiştir. Ayrıca, FGLS modeli tahmin edilerek, heteroskedastisite ve seri korelasyonun varlığında modelin istikrarı kontrol edilmiştir. Bunun yanı sıra, potansiyel içsellik sorunlarını ele almak amacıyla Sistem Genelleştirilmiş Momentler Metodu (Arellano-Bond ve Sistem GMM) da denenmiş; ancak, kesit sayısının küçük olması ($N=6$) nedeniyle, Sistem GMM gözlem sayısına kıyasla aşırı sayıda enstrüman üretmiş ve bu durum Hansen testinde istikrarsızlığa ve tekil matrislerin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Singular Matrix Warning). Nitekim GMM tahmincisi küçük T büyük N panelleri için uygun olup araçların sayısı artan T ile artma eğilimindedir. Başka bir ifadeyle, analizde uzun zaman serisi (T) ve az sayıda birim (N) kullanılması durumunda modelin aşırı tanımlanması sonucu ortaya çıkabilmektedir (Yaşar, 2021). Bu sorunları gidermek için, heteroskedastisite, seri korelasyon ve yatay kesit bağımlılığına karşı dirençli tahminler sağlayan Driscoll-Kraay standart hataları FE modeline uygulanmıştır.

4.2.3. Analiz Sonuçları

Ampirik analizden elde edilen bulgulara Tablo 7’de yer verilmiştir.

Tablo 4.7. Regresyon Sonuçları

Değişkenler (Bağımlı Değişken: <i>HDI</i>)	FE	FE (Driscoll-Kraay)	FGLS
<i>GOV</i>	0.142*** (0.052)	0.142*** (0.047)	0.071*** (0.027)
<i>GDP_{pc}</i>	0.361*** (0.042)	0.361*** (0.041)	0.395*** (0.023)
<i>SCHOOL</i>	0.489*** (0.099)	0.489*** (0.139)	0.369*** (0.059)
<i>INF</i>	0.199*** (0.025)	0.199*** (0.025)	0.130*** (0.030)
<i>UNEMP</i>	0.028 (0.040)	0.028 (0.045)	-0.021 (0.020)
<i>URBAN</i>	0.042** (0.020)	0.042** (0.021)	0.002 (0.009)
<i>SABİT</i>	-4.737*** (0.295)	-4.737*** (0.263)	-4.030*** (0.167)
Gözlem Sayısı	132	132	
Hausman Testi	17.43***		

Not: Standart hatalar parantez içerisinde verilmiştir. *** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

Tablo 7’de, FE, Driscoll-Kraay düzeltilmiş FE ve FGLS modellerinin sonuçları karşılaştırmalı olarak sunulmaktadır. Üç modelin de genel bulguları tutarlılık göstermekte olup, değişkenlerin katsayı işaretleri ve istatistiksel anlamlılıkları büyük ölçüde

korunmaktadır. Ancak, katsayı büyüklüklerinde ve değişkenlerin istatistiksel anlamlılık seviyelerinde bazı farklılıklar göze çarpmaktadır.

Öncelikle, kamu harcamalarının HDI üzerindeki etkisi tüm modellerde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Ancak, FE ve Driscoll-Kraay ile tahmin edilen katsayılar (0.142) FGLS modelinde daha düşük bir değere sahiptir (0.071). Bu farklılık, FGLS'nin hata terimlerindeki varyansı daha düşük tahmin etmesiyle açıklanabilir. Kamu harcamalarının HDI üzerindeki pozitif etkisi, devletin eğitim, sağlık ve altyapı gibi temel kamu hizmetlerine yaptığı harcamaların insan sermayesini artırarak uzun vadede sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunduğunu göstermektedir.

Benzer şekilde, kişi başına düşen GSYH'nin HDI üzerindeki etkisi tüm modellerde güçlü ve pozitif olup istatistiksel olarak anlamlıdır. FGLS tahmininde katsayının biraz daha yüksek olduğu (0.395) görülmektedir ki bu da modelin hata yapısını farklı ele almasının bir sonucudur. GSYH'deki artış, bireylerin gelir seviyelerini artırarak eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimlerini kolaylaştırmakta ve böylece insani gelişmişliği doğrudan olumlu yönde etkilemektedir.

Eğitim seviyesi de HDI'nin önemli belirleyicilerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Eğitim değişkeninin katsayısı tüm modellerde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır; ancak FGLS tahmininde katsayının (0.369) FE ve Driscoll-Kraay ile tahmin edilen katsayıdan (0.489) daha düşük olduğu dikkat çekmektedir. Bu sonuç, eğitimin insani gelişme üzerindeki uzun vadeli etkilerini yansıtırken, farklı tahmin yöntemlerinin eğitimin etkisini farklı derecelerde ölçebildiğini göstermektedir. Eğitim, bireylerin gelir seviyesini artıran ve işgücüne katılım oranlarını iyileştiren en önemli faktörlerden biri olup, bu bulgu, eğitim yatırımlarının insani kalkınma üzerindeki kritik rolünü doğrulamaktadır.

Enflasyonun HDI üzerindeki etkisi incelendiğinde, değişkenin tüm modellerde pozitif ve anlamlı olduğu görülmektedir. Ancak, FGLS modelinde katsayı değeri (0.130) FE modelindeki (0.199) katsayısından daha düşüktür. Bu sonuç, enflasyonun belirli seviyelere kadar ekonomik büyümeyi ve dolayısıyla insani gelişmişliği destekleyebileceği yönündeki literatürle örtüşmektedir. Orta düzeydeki enflasyon, firmaların kârlılıklarını ve yatırımlarını artırarak ekonomik büyümeyi teşvik edebilir; ancak yüksek enflasyon durumunda gelir dağılımı bozulabilir ve reel ücretler üzerinde olumsuz etkiler ortaya çıkabilir. Bu nedenle, politika yapıcıların enflasyonu kontrollü bir seviyede tutarak büyüme ve insani gelişme arasındaki dengeyi sağlamaları gerektiği söylenebilir.

İşsizlik oranının HDI üzerindeki etkisi ise belirsizdir. FE ve Driscoll-Kraay tahminlerinde değişkenin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. FGLS modelinde ise katsayı negatif olmasına rağmen yine de anlamlılık düzeyine ulaşmamaktadır. Bu bulgu, işsizliğin insani gelişmişlik üzerindeki doğrudan etkisinin, örneklemedeki ülkelerin yapısal ekonomik farklılıklarına bağlı olarak değişebileceğini göstermektedir. Teorik olarak, yüksek işsizlik oranlarının bireylerin yaşam standartlarını olumsuz etkilemesi beklenir; ancak bazı ülkelerde sosyal yardım programlarının bu etkiyi hafifletebileceği düşünülebilir.

Kentleşme oranının HDI üzerindeki etkisi, tahmin edilen modele bağlı olarak değişiklik göstermektedir. FE ve Driscoll-Kraay tahminlerinde kentleşme pozitif ve anlamlıdır; ancak FGLS modelinde katsayı anlamlılığını yitirmektedir. Bu durum, kentleşmenin insani gelişmişlik üzerindeki etkisinin model duyarlılığına bağlı olduğunu ve farklı hata yapıları altında farklı sonuçlar üretebileceğini göstermektedir. Genel olarak, kentleşme ekonomik büyüme ve altyapı yatırımları açısından önemli bir faktör olsa da, hızlı kentleşmenin getirdiği sosyal ve çevresel sorunlar, insani gelişme üzerindeki etkisini ülkeler arasında farklılaştırabilir.

Genel olarak, FE modeli ve Driscoll-Kraay düzeltilmiş FE modeli, değişkenlerin yönü ve anlamlılığı açısından büyük ölçüde benzer sonuçlar vermektedir. FGLS modelinde katsayı büyüklüklerinde azalmalar görülmekte ve bazı değişkenler (özellikle kentleşme) anlamlılığını kaybetmektedir. Bu farklılıklar göz önüne alındığında, FE modeli ülkeye özgü sabit etkileri kontrol edebilmesi nedeniyle temel model olarak tercih edilmiştir. Driscoll-Kraay standart hataları, heteroskedastisite ve otokorelasyon için düzeltme yaparak daha güvenilir tahminler elde edilmesini sağlamıştır. Ek olarak, FGLS modeli ile yapılan sağlamlık kontrolü, temel sonuçların değişmediğini doğrulamaktadır.

5. SONUÇ

Bu çalışma, kamu harcamalarının insani gelişmişlik endeksi (HDI) üzerindeki etkisini ampirik olarak analiz ederek, BRICS-T ülkeleri örnekleminde kamu harcamalarının insani kalkınma sürecindeki rolünü incelemektedir. Kamu harcamalarının HDI üzerindeki etkisini daha iyi anlamak amacıyla kişi başına düşen gelir, eğitim süresi, enflasyon, işsizlik ve kentleşme gibi değişkenler kontrol değişkenleri olarak modele dahil edilmektedir. Ampirik bulgular, kamu harcamalarının insani gelişmişlik üzerinde olumlu ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Elde edilen sonuçlar, eğitim ve sağlık gibi insan sermayesine yönelik kamu harcamalarının bireylerin yaşam kalitesini artırarak uzun vadede sürdürülebilir kalkınmayı desteklediğini ortaya koymaktadır. Kamu harcamalarının insani gelişmişliği teşvik etme kapasitesi büyük ölçüde harcamaların etkin yönetimine, ülkenin kurumsal yapısına ve kamu politikalarının kalitesine bağlıdır. Bu noktada, kamu harcamalarının yalnızca büyüklüğüne değil, kaynakların nasıl tahsis edildiğine ve kamu hizmetlerinin ne kadar etkin sunulduğuna odaklanmak gerekmektedir.

Çalışmada kullanılan kontrol değişkenleri incelendiğinde, kişi başına düşen gelir insani gelişmişliği belirleyen önemli bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Ekonomik büyüme bireylerin yaşam standartlarını iyileştirme potansiyeline sahip olsa da insani gelişmişliği sağlamak için tek başına yeterli değildir. Gelir artışının toplumun tüm kesimlerine yayılması ve bireylerin temel hizmetlere erişiminin artırılması gerekmektedir. Enflasyon ve işsizlik gibi makroekonomik faktörlerin insani gelişmişlik üzerindeki etkileri ise değişkenlik göstermektedir. Yüksek enflasyon bireylerin satın alma gücünü azaltarak refah seviyesini düşürebilirken, belirli bir seviyeye kadar ekonomik aktiviteyi canlandırma potansiyeline de sahiptir. İşsizlik oranının HDI üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmamaktadır, bu da ülkelerin sosyal güvenlik sistemleri ve işgücü piyasası dinamiklerinin insani gelişmişlik açısından farklı etkiler yaratabileceğini göstermektedir. Kentleşme oranı ise model duyarlılığına bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Kentleşme, bireylere daha fazla ekonomik fırsat ve kamu hizmetlerine erişim sağlarken, düzensiz kentleşme ve altyapı yetersizliği sosyal eşitsizlikleri artırabilir.

Bu bulgular ışığında, kamu harcamalarının insani gelişmişlik üzerindeki olumlu etkisinin en üst düzeye çıkarılması için politika yapıcıların eğitim ve sağlık harcamalarına öncelik vermesi, kamu harcamalarının etkin yönetimini sağlaması ve makroekonomik istikrarı

koruması gerekmektedir. Eğitim ve sağlık harcamalarının insani gelişmişliği teşvik eden önemli politika araçlarından biri olduğu görülmektedir. Özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde kamu destekli eğitim ve sağlık politikaları, bireylerin yaşam kalitesini artırarak uzun vadede ekonomik büyüme ve refah seviyesini yükseltebilir. Ancak, kamu harcamalarının artırılması tek başına yeterli olmayıp, bu harcamaların nasıl yönetildiği ve hangi alanlara yönlendirildiği büyük önem taşımaktadır. Verimsiz harcamalar, bütçe açıklarını artırarak ekonomik istikrarsızlığa yol açabilir ve kamu hizmetlerinin etkin sunulmasını engelleyebilir. Bu nedenle, kamu harcamalarının şeffaflık, hesap verebilirlik ve etkinlik ilkelerine uygun olarak yönetilmesi gerekmektedir.

Makroekonomik istikrarın sağlanması, insani gelişmişlik açısından kritik bir faktördür. Yüksek enflasyon ve işsizlik, bireylerin refah seviyelerini düşürerek kamu politikalarının etkinliğini sınırlayabilir. Para ve maliye politikalarının fiyat istikrarını sağlamaya ve istihdam yaratmaya yönelik olması, kamu harcamalarının insani gelişmişlik üzerindeki etkisini güçlendirebilir. Özellikle BRICS-T ülkeleri gibi gelişmekte olan ekonomilerde, kamu harcamalarının sürdürülebilir bir şekilde artırılabilmesi için bütçe disiplininin korunması ve mali sürdürülebilirlik ilkelerinin gözetilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda, kamu gelirlerini artırmak amacıyla kayıt dışı ekonominin azaltılması, vergi sisteminin etkinleştirilmesi ve kamu-özel iş birliklerinin teşvik edilmesi gibi politikalar hayata geçirilebilir.

Kentleşme politikaları, insani gelişmişlik üzerindeki etkileri açısından dikkatle ele alınmalıdır. Hızlı kentleşme süreçleri, bireylere daha fazla ekonomik fırsat ve kamu hizmetlerine erişim sağlarken, altyapı eksiklikleri ve sosyal eşitsizlikleri de beraberinde getirebilir. Kamu politikalarının, kentleşmenin getirdiği fırsatları maksimize ederken olası riskleri minimize edecek şekilde planlanması gerekmektedir. Kentsel dönüşüm projeleri, yalnızca ekonomik büyümeyi teşvik eden projeler olarak değil, aynı zamanda sosyal refah ve eşitliği gözeten politika araçları olarak tasarlanmalıdır.

Bu çalışma, kamu harcamalarının insani gelişmişlik üzerindeki rolünü ampirik olarak inceleyerek, kamu politikalarının insani kalkınmadaki önemine dair güçlü kanıtlar sunmaktadır. Kamu harcamalarının insani gelişmişliği artırmada kritik bir araç olduğu görüldüğü de, harcamaların etkinliği ülkeden ülkeye değişmektedir. Özellikle kamu harcamalarının nasıl finanse edildiği, hangi alanlara yönlendirildiği ve nasıl yönetildiği, insani gelişmişlik üzerindeki nihai etkileri belirleyen temel faktörler arasında yer almaktadır.

Gelecek araştırmalar açısından, kamu harcamalarının bileşenlerini daha ayrıntılı bir Şekilde analiz etmek, insani gelişmişlik üzerindeki etkilerin daha detaylı bir Şekilde incelenmesine katkı sağlayabilir. Özellikle eğitim ve sağlık harcamalarının alt bileşenlerinin HDI üzerindeki etkileri daha ayrıntılı bir Şekilde araştırılabilir. Bunun yanı sıra, kurumsal kalite, yönetim etkinliği ve yolsuzluk düzeyi gibi faktörlerin kamu harcamalarının HDI üzerindeki etkisini nasıl Őekillendirdiėi de önemli bir araştırma konusu olarak ele alınabilir. Uzun dönemli panel veri setleri kullanılarak kamu harcamalarının insani gelişmişlik üzerindeki dinamik etkileri daha kapsamlı bir Şekilde ortaya konulabilir.

Sonuç olarak, kamu harcamalarının yalnızca büyüklüğünün değil, aynı zamanda nasıl yönetildiğinin ve hangi alanlara yönlendirildiğinin insani gelişmişlik açısından kritik olduğu görölmektedir. Politika yapıcıların, kamu harcamalarını artırırken aynı zamanda bu harcamaların verimli, sürdürülebilir ve sosyal refahı destekleyici bir Şekilde yönetilmesine özen göstermesi gerekmektedir. Eğitim, sağlık ve altyapı gibi temel alanlara yapılan kamu yatırımları, insani gelişmişliği artırmanın yanı sıra uzun vadede ekonomik büyüme ve toplumsal refahı da destekleyen en önemli politika araçları arasında yer almaktadır. Bu nedenle, kamu harcamalarının etkin yönetimi, kalkınma politikalarının merkezinde yer almalıdır.

KAYNAKÇA

- Acemoglu, D., & Robinson, J. A.** (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. New York: Crown Business.
- Acemoğlu, D., & Robinson, J. A.** (2019). *Ulusların Düşüşü (Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri)*. (Çev.) Faruk Rasim Veliöğlu, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul.
- Acemoğlu, D., & Robinson, J. A.** (2020). *Dar Koridor (Devletler, Toplumlar ve Özgürlüğün Geleceği)*. (Çev.) Yüksel Taşkın, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul.
- Akalm, U. S.** (2017). *Kamu Harcamaları ve Ekonomik Krizler: Peacock ve Wiseman Sıçrama Tezi Çerçevesinde Türkiye Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.
- Akdağ, M.** (2019). *Avrupa ve Asya Ülkelerinin İnsani Gelişmişlik Düzeylerinin Çok Değişkenli İstatistiksel Tekniklerle İncelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Akkaya, H.** (2016). *Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi, Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülke Karşılaştırılması*. (Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Akyol Özcan, K.** (2019). *Ülkelerin İnsani Gelişmişlik Sınıflamalarının Utadis ve Sıralı Lojistik Regresyon Modelleri Aracılığıyla Yeniden Hesaplanması ve Değerlendirilmesi*. (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Albayrak, S.** (2019). *Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Üzerine Araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi). Çağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Ali, S. A., Raza, H., & Yousuf, M. U.** (2012). The Role of Fiscal Policy In Human Development: The Pakistan's Perspective. *The Pakistan Development Review*, 51(4), 381-396.
- Aslantaş, A.** (2020). *Türkiye ve Çok Yüksek İnsani Gelişmişlik Kategorisinde Yer Alan Ülkelerin Sağlık ve Kaliteli Yaşam Göstergelerine Göre Kümelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

- Aslıkara, F.** (2019). *Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman.
- Aysu, A., & Bakırtaş, D.** (2016). Eğitim, Sağlık ve Sosyal Koruma Harcamalarının Etkinlik Analizi: Türkiye ve Diğer OECD Ülkeleri Değerlendirmesi. *Maliye Dergisi, Temmuz-Aralık*, 171, 81-107.
- Baday Yıldız, E., Sivri, U., & Berber, M.** (2012). Türkiye'de İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39, 147- 167.
- Bakırtaş, T.** (1996). *İktisadi Gelişme Sürecinde Kamu Harcamaları*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Barlin, F. S.** (2010). *Türkiye 'de Sağlık Harcamalarının Ekonomik Kalkınma Üzerine Etkileri*. (Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Barro, R. J.** (1996). Determinants of economic growth: A cross-country empirical study. *NBER Working Paper No. 5698*.
- Barro, Robert J. and Jong-Wha Lee, Education Matters: Global Schooling Gains from the 19th to the 21st Century** (Oxford University Press, 2015).
- Başar, S., Künu, S., & Bozma, G.** (2016). Eğitim ve Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 189-204.
- Bayram, S.** (2019). *Türkiye'deki Kamu Harcamalarının Seçilmiş Makroekonomik Göstergeler Üzerindeki Etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Beauty, F. N.** (2016). *The Analysis of Government Expenditure For Education and Health Sector On Human Development Index (HDI) In Indonesia Year 2008-2013* (Yayımlanmamış Lisans Tezi). Brawijaya University, Malang, Indonesia.
- Becker, G. S.** (2009). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, With Special Reference To Education*. University of Chicago Press.

- Birinci, N. & Telatar, O. M.** (2020). The Effect of Socio-Economic Variables On Public Sector Performance: An Empirical Analysis On Public Expenditure In Turkey. *Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 42 (2) 202-222.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R.** (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Charnovitz, S.** (1996). Reflections On Human Development. *Monthly Labor Review*, 119(11),53.(<https://link.gale.com/apps/doc/A19166450/AONE?u=anon~920fbfd6&sid=googleScholar&xid=223d1739>).
- Çağlar, A.** (2018). *İnsani Kalkınma ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.
- Çalışkan, A., & Eğmir, R. T.** (2020). Kamu Harcama Türleri ile İnsani Gelişme Arasındaki İlişki: Avrupa Ülkeleri Örneği, 2009 – 2018. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 10(2), 217-226.
- Çelikkaya, S., & Sezgin, A.** (2014). Kamu Harcamalarının Kalkınmaya Olan Etkileri: Türkiye Örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 1(2), 40-59.
- Çoban, M. N.** (2020). Ekonomik Özgürlüklerin İnsani Gelişmişlik Üzerine Etkisi: Visegard Dörtlüsü Kapsamında Panel Veri Analizi. *TESAM Akademi Dergisi*,7(1), 143-162.
- Çoban, M. N., & Yayar, R.** (2018). Demokrasinin Göstergelerinin İnsani Gelişmişlik Üzerine Etkisi: AB Ülkeleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi. *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, 4(20), 642-651.
- Darwin, D., Madris, M., & Fatmawati, F.** (2022). The Influence of Government Expenditure In The Health Sector, Education Sector, Capital Expenditures On The Human Development Index In South Sulawesi Province. *Enrichment: Journal of Management*, 12(5), 3757-3766.
- Dasic, B. vd.** (2020). Human Development Index In A Context Of Human Development: Review On The Western Balkans Countries. *Brain And Behaviour*. 1-12.
- Demir, M., & Sever, E.** (2008). Kamu Altyapı Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme (1980-2007). *Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 25(2), 99-118.

Devarajan, S., Swaroop, V., & Zou, H. F. (1996). The composition of public expenditure and economic growth. *Journal of Monetary Economics*, 37(2), 313-344.

Doğan, E. M., & Tatlı, H. (2014). İnsani Gelişme ve İnsani Yoksulluk Bağlamında Türkiye'nin Dünyadaki Yeri. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(1), 99-124.

Durevall, D., & Henrekson, M. (2011). “The Futile Quest For A Grand Explanation of Long-Run Government Expenditure”, *Journal of Public Economics*, 95(7-8), 708-722.

Durgun, Ö., & Timur, M. C. (2017). Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Analizi. *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 54(10), 126-137.

Durğun, S. (2013). Amartya Sen: Adalete Küresel Bir Bakış [Amartya Sen: A Global View To Justice]. *Mersin Üniversitesi, Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 6(1), 95-123.

Dzasitse, A. K. (2020). *Sahra Altı Afrika Ülkelerinde İnsani Gelişmişlik Endeksini Etkileyen Faktörler Üzerine Bir Çalışma*. (Yüksek Lisans Tezi). İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Im, K. S., Pesaran, M. H., & Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.

International Monetary Fund (2023). Public Finances in Modern History

Edizdoğan, N., Çetinkaya, Ö., & Gümüş, E. (2020). *Kamu Maliyesi*. Ekin Yayınları.

Erdem, E., & Çelik, B. (2019). İnsani Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bazı Afrika Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(17), 13-36.

Erdoğan, M. M. (2009). Beşerî Gelişme Perspektifinden Türkiye’de Kamu Eğitim ve Sağlık Harcamaları [Education and Health Expenditures in Turkey: Human Development Perspective]. *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu, Antalya*. s. 324-336.

Fadilah, A., Ananda, C. F., & Kaluge, D. (2018). A Panel Approach: How Does Government Expenditure Influence Human Development Index? *Jurnal Ekonomi dan Studi Pembangunan*, 10(2), 130-139.

Fattah, S., & Muji, A. (2012). Local Government Expenditure Allocation toward Human Development Index at Jeneponto Regency, South Sulawesi, Indonesia. *IOSR Journal of Humanities And Social Science (JHSS)*, 5(6), 40-50.

Friedman, M. (1962). *Kapitalizm ve Özgürlük*. (Çev.) Doğan Erberk, Nilgün Himmetoğlu, Plato Film Yayınları, İstanbul.

Fukuda-Parr, S. (2003). The Human Development Paradigm Operationalizing: Sen's Ideas On Capabilities. *Feminist Economics*, 9 (2-3), 301-317.

Ghali, K. H. (1998). Public Investment And Private Capital Formation In A Vector Error-Correction Model Of Growth, *Applied Economics*, 30(6), 837-844.

Giray, F. (2004). Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 5 (1), 181-199.

Gürses, D. (2009). “İnsani Gelişme” Ve Türkiye. *Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (21), 339-350.

Güvel, A. (2018). *Kamu Harcamalarının Büyüme Üzerindeki Etkisinin Ampirik Analizi: 1980-2017 Türkiye Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

Güzel, S., & Çetin, I. (2016). OECD Ülkelerinde Kamu Harcamaları ve İnsani Gelişmişlik Endeksi (HDI), *International Congress On Political, Economic and Social Studies*, 24-26 August, Titanic Business Bayrampaşa Hotel, İstanbul.

Haque, M. I., & Khan, M. R. (2019). Role of Oil Production And Government Expenditure In Improving Human Development Index: Evidence From Saudi Arabia. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 9(2), 251-256.

Herianingrum, S. vd. (2019). The Effect of Government Expenditure On Islamic Human Development Index. *Opción*, 35(88), 685-703.

Hunt, E. K. (2009). *İktisadi Düşünce Tarihi*. Dost Kitabevi Yayınları.

Iheoma, C. G. (2014). Impact of Social Spending On Human Development In Sub-Saharan Africa. *American Journal of Social Sciences*, 2(2), 29-35.

Isa, D. P., Arham, M. A., & Dai, S. I. S. (2019). Effects of Capital Expenditures, Development Index And Unemployment On Poverty In Gorontalo Province. *EQUILIBRIUM: Jurnal Ekonomi dan Pembangunan*, 1(1), 23-30.

Işık, A. (2014). *Kamu Maliyesi*. Ekin Yayınları.

İktisat Sözlüğü [Erişim Tarihi: 25.03.2022, <https://www.iktisatsozlugu.com/tr/nedir/millilestirme/3373>].

İnsan Hakları Derneği (İHD). (1999). İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (Madde 26/2). [Erişim Tarihi 14.09.2021, <https://www.ihd.org.tr/insan-haklari-evrensel-beyannamesi/>].

İnsani Gelişme Vakfı (İNGEV) (2022). [Erişim Tarihi: 18.06.2022, <https://ingev.org/insani-gelisme-nedir/>].

Kao, C. (1999). Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data. *Journal of Econometrics*, 90(1), 1-44.

Kar, M., & Taban, S. (2003). Kamu Harcama Çeşitlerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(3), 145-169.

Karaca, Ş. (2020). *Özgürlükler ve Kurumsal Faktörler Ülkelerin Savunma Harcamalarını Etkiler mi? : Panel Analiz.* (Yüksek Lisans Tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.

Kenanoğlu, M. (2016). *Refah Devleti Bağlamında Kamu Harcamalarının Değerlendirilmesi: 1990 Sonrası Türkiye Örneği.* (Yüksek Lisans Tezi). Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.

Kocaoğlu, D. (2019). *Orta Gelirli Ülkelerde Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Panel Veri Seti Analizi.* (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Korkmaz, S. (2018). *İnsani Gelişme Endeksine Yeni Yaklaşımlar.* (Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Küçüköğlü, M., Taş, H. Y. & Ercan, H. (2018). Türkiye’de Sosyal Devlet Anlayışı İçerisinde Transfer Harcamalarının Yeri ve Önemi. *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 7(19), 446-466.

Landau, D. (1986). Government and Economic Growth in the Less Developed Countries: An Empirical Study for 1960-1980. *Economic Development and Cultural Change*, 35(1), 35-75.

Lee, Jong-Wha and Hanol Lee, 2016, “Human Capital in the Long Run,” *Journal of Development Economics*, vol. 122, pp. 147-169.

Linhartova, V. (2021). Analyzing The Role of Public Expenditures In Human Development: Panel Data Analysis Of EU-28 Countries. *Montenegrin Journal of Economics*, 17(1), 85-96.

Lopez Ruiz, V. R. vd. (2014). Human Development European City Index: Methodoloji And Results. *Romanian Journal Of Economic Forecasting- XVII* (3), 72-87.

- Lucas Jr, R. E.** (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.
- Mankiw, N. G., Romer, D., & Weil, D. N.** (1992). A Contribution To The Empirics of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407-437.
- Meral, İ. G.** (2020). *Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinin Karşılaştırılması: İnsani Gelişmişlik Endeksi Bileşenlerine Göre G-20 Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme.* (Doktora Tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Merder, E.** (2020). *Relationship Between Public Expenditures And Public Revenues In Turkey.* (Master's Thesis). Çankaya University, Social Sciences Institute, Ankara.
- Mirahsani, Z.** (2016). The Relationship Between Health Expenditures And Human Development Index. *J Research & Health*, 6(3), 373- 377.
- Muslihatinningsih, F., Alvidiar, C., & Villantari, R. N.** (2023). Apakah Pengeluaran Pemerintah Mempengaruhi Indeks Pembangunan Manusia Di Provinsi Jawa Timur? *Jurnal Akuntansi dan Ekonomi*, 8(1), 138-149.
- Muslim, M., vd.** (2019). Analysis of The Impact of Regional Expenditure On Human Development: A Study of Jambi Province, Indonesia. *Journal of Applied Economic Sciences*. XIV, 3(65): 742-748.
- Muzdalifah, M.** (2021). The Comparative Review of The Impact of Education And Health Expenditures On The Human Development Index In South Kalimantan And Central Kalimantan. *International Journal of Southeast Asian Studies (IJSAS)*, 1(1), 25-31.
- Nasrullah, M. J., Hussain, P., & Kumar, V.** (2023). Inflation And Sustainable Human Development: Assessing The Role of Public Expenditures In Threshold Effect. *IBT Journal of Business Studies*, 19(2), 179-199.
- Nur, B., & Yuliansyah, R.** (2020). The Influence of Revenues and Capital Expenditures To The Human Development Index At 4 Provinces In Indonesia. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 127. Atlantis Press SARL.
- Nurvita, D., Rohima, S., Bashir, A., & Mardalena, M.** (2022). The Role of Public Spending On Education, Health, And Economic Growth Toward Human Development Index In The Local Economy. *Srivijaya International Journal of Dynamic Economics and Business*, 6(2), 197-210.

Nussbaum, M. C. (2018). *Yapabilirlikler Yaratmak. İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı.* (Çev.) Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul.

Önem, H. N. (2019). *Genelleştirilmiş Lineer Model Yaklaşımı ile İnsani Gelişmişlik Endeksinin İncelenmesi.* (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.

Özbay, E. (2019). *Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği.* (Yüksek Lisans Tezi). Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bandırma.

Özmen, İ. (2010). *Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği (1980-2008).* (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Öztaşkın, H. S. (2019). *Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi.* (Yüksek Lisans Tezi). Erzurum Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Öztürk, N., & Öztürk, Y. (2010). *Yoksullukla Mücadelede Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları.* Palme Yayıncılık, Ankara.

Padda, I. U. H., Khan, M., & Khan, T. N. (2018). The Impact of Government Expenditures On Human Welfare: An Empirical Analysis For Pakistan. *University of Wah Journal of Social Sciences*, 1(1), 63-82.

Pedroni, P. (1999). Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, 653–670.

Pedroni, P. (2004). Panel cointegration: asymptotic and finite sample properties of pooled time series tests with an application to the PPP hypothesis. *Econometric Theory*, 20(3), 597-625.

Penekli, S. S. (2019). *Beşerî Sermaye Yatırımlarının Verimlilik Üzerine Etkisi: Panel Veri Analizi.* (Yüksek Lisans Tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.

Permata, V. N., & Tanggulangan, G. (2015). The Impact of Local Government Spending For Education, Health, And Infrastructure To Human Development Index In East Java-Indonesia, *The 3rd IBEA International Conference on Business, Economics and Accounting* 15-17 April 2015, Ho Chi Minh City, Vietnam.

- Pesaran, M. H.** (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. Cambridge Working Papers. *Economics*, 1240(1), 1.
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T.** (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T.** (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127.
- Piqqa, R., Andriyani, D., & Husein, R.** (2022). The Effect of Health, Education, Infrastructure And Economic Growth Expenditures On The Human Development Index In Aceh Province. *Journal of Multikussaleh Public Economics*, 5(2), 35-43.
- Prasetyoa, A. D., & Zuhdia, U.** (2013). The Government Expenditure Efficiency Towards The Human Development. *Procedia Economics and Finance*, 5, 615-622.
- Ranis, G., Stewart, F., & Ramirez, A.** (2000). Economic Growth and Human Development. *World Development*, 28(2), 197-219.
- Rawls, J.** (2020). *Bir Adalet Teorisi*. (Çev.) Vedat Ahsen Coşar, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Sagdic, E. N., Şaşmaz, M.U., & Tuncer, G.** (2019). Wagner Versus Keynes: Empirical Evidence from Turkey's Provinces. *Panoeconomicus*, 1-18.
- Sağın, A., & Karasaç, F.** (2018). OECD Ekonomilerinde Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 72-84.
- Sağır, Y.** (2020). *Türkiye'de Kamu Harcamalarının Yansıması*. (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Savaşan, F.** (2020). *Kamu Ekonomisi*. Ekin Yayınları.
- Sen, A.** (1979). *Equality of What? The Tanner Lecture on Human Values*. Stanford University, 197-220.
- Sen, A.** (2004). *Özgürlükle Kalkınma*. (Çev.) Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Sen, A.** (2009). *The Idea of Justice*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Scherboy, S., & Gietel-Basten, S.** (2020). Measuring Inequalities of Development At The Subnational Level: From The Human Development Index To The Human Life Indicator. *T., A., Hafız (Ed.)* 15(4).

Silva, R., & Ferreira-Lopes, A. (2014). A Regional Development Index For Portugal. *Social Indicators Research*, 118(3), 1055-1085.

Srinivasan, T., N. (1999). İnsani Gelişme Yeni Bir Paradigma Mı, Yoksa Tekerleğin Yeniden İcadı mı? (Çev.) Şenay Nartgün. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi (JFES)*, 32 (1), 309-316.

Standing, G. (2020). *Temel Gelir*. (Çev.) Ceren Demirdöğdü, Can Sanat Yayınları, İstanbul

Suescun, R. (2007). The Role of Fiscal Policy In Human Development And Growth. *LAC Regional*, 1-53.

Sulistyowati, N., Sinaga, B. M., & Novindra, N. (2017). Impacts of Government And Household Expenditure On Human Development Index. *Jejak: Journal of Economics and Policy*, 10(2), 412-428.

Şahin Taşgın, N. (2017). *Yoksulluk, İnsan Hakları ve Sosyal Hizmetler (Değişen Anlayışlar: Refah Devletinden Hayırseverliğe, Yoksulluktan Sosyal Dışlanmaya)*. Nika Yayınevi, Ankara.

Şaşmaz, M. Ü., Odabaş, H., & Yayla Y. E. (2019). OECD Ülkelerinde Sağlık Harcamaları ile Kalkınma Arasındaki İlişki: Panel Veri Analizi. *Yönetim ve Ekonomi*. 26(3). 851-866.

Şaşmaz, M. Ü., & Yayla Y. E. (2020). OECD Ülkelerinde Kamu Harcamalarının İnsani Gelişme Üzerindeki Etkisi: Panel Veri Analizi. *Maliye Dergisi*. 178:180-198.

Şaşmaz, M. Ü., Cagle, M. N., & Özen, A. (2021). The Effect of Social Expenditures On Human Development In The European Union. *Acta Oeconomica*, 71 (4), 627–643.

Şimşek, S. A. (2019). *Kamu Harcamaları Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş Üst Orta Gelir Grubu Ülkeleri Üzerine Panel Nedensellik Analizi*. (Yüksek Lisans Tezi). Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman.

Tak, S. (2020). *Kamu Harcamalarının Fonksiyonel Sınıflandırılmasından Hareketle Türkiye’de Kamu Harcamaları Ekonomik Büyüme İlişkisinin Keynesyen Görüş ve Wagner Kanunu Perspektifinden Açıklanması*. (Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.

Taner, M. T. (2011). *An Analysis On The Competencies And Deficiencies of Human Development Index: Conclusions Drawn For Turkey*. (Doktora Tezi). Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gebze.

- Tireli, M., Coşkun, S., & Kunduracı, N. F.** (2013). İİT Ülkeleri ve Türkiye'ye Ait Sosyal Göstergeler İle İnsani Gelişim Göstergeleri Arasındaki İlişkinin Karşılaştırmalı Analizi. *Sosyal Politika Çalışmaları*, 7(30), 61-87.
- Tunalı, H. N., & Yılmaz, A.** (2016). Büyüme, Beşerî Sermaye ve Kalkınma İlişkisi: OECD Ülkeleri'nin Ekonometrik Bir İncelemesi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(4), 295-318.
- Tuncer, G.** (2013). *Kamu Harcamaları ve Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik İlişkisinin Mekânsal Analizi: Türkiye Uygulaması*. (Doktora Tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Tüleykan, H., & Parlak, M., A.** (2018). Türkiye'de Kamu Kesiminin Eğitim Harcamalarının Değerlendirilmesi 2006-2018. *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives*, 6 (2), 34-53.
- Tüylüoğlu, Ş., & Tekin M.** (2009). Gelir Düzeyi ve Sağlık Harcamalarının Beklenen Yaşam Süresi ve Bebek Ölüm Oranı Üzerindeki Etkileri. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 1-31.
- Uçan, O., & Koçak, E.** (2018). İnsani gelişme Endeksi ile Büyüme İlişkisi: Pedroni Eş Bütünleşme Örneği. *Journal of Politics, Economy and Management*. 1(2), 55-61.
- Uğur, M. S.** (2017). Amartya Sen'in Kapasite Yaklaşımı ve İnsan Merkezli Bir Kalkınma Anlayışı. *Sosyoekonomi*, 25(31), 91-107.
- Umobong, A. A.** (2024). Implications of Public Sector Expenditure On Human Development In Nigeria: ARDL Approach. *Global Journal of Research in Business Management*, 4(4), 77–89.
- United Nations Development Programme (UNDP)** (1990). Human Development Report (HDR) 1990: Concept and Measurement of Human Development. New York: Oxford University Press.
- United Nations Development Programme (UNDP)** (2010). Human Development Report 2010: The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. New York.
- United Nations Development Programme (UNDP)** (2020). Human Development Report 2020: The Next Frontier: Human Development and the Anthropocene. New York.

United Nations Development Programme (UNDP) (2022). Human Development Report Office (HDRO) [İnsani Gelişme Raporları Ofisi (İGRO) Hakkında]. [Erişim Tarihi 21.06.2022, <https://hdr.undp.org/about-hdro>]

United Nations Development Programme (UNDP) (2020). Human Development Reports (HDR), Technical Notes. [Erişim Tarihi 19.06.2022, https://hdr.undp.org/sites/default/files/data/2020/hdr2020_technical_notes.pdf]

United Nations Development Programme (UNDP) (2022). Human Development Report Office (HDRO) [İnsani Gelişme Raporları Ofisi (İGRO)]. [Erişim Tarihi 23.06.2022, <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>]

United Nations Development Programme (UNDP) (2024). Human Development Report 2023-24: Breaking the gridlock: Reimagining cooperation in a polarized world. New York.

Üçler, G. (2011). *Kamu Harcama Çeşitleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisi İçin Ekonometrik Bir Analiz 1970-2009*. (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Ünal, Ç. (2008). İnsani Gelişmişlik Endeksine Göre Türkiye'nin Bölgesel Farklılıkları. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 6(2), 89-113.

Ünalın, E. (2016). *Kamu Harcamaları ve İnsani Gelişme Arasındaki İlişki*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Van, M. H. (2017). *İnsani Gelişmişlik Düzeyini Etkileyen Faktörlerin Dinamik Bayesyen Panel Nitel Tercih Modelleri ile Analizi*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Vierstraete, V. (2012). Efficiency In Human Development: A Data Envelopment Analysis. *The European Journal of Comparative Economics*, 9(3), 425-443.

Webber, D. J. (2002). "Policies to Stimulate Growth: Should We Invest in Health or Education," *Applied Economics*, 34/13: 1633-1643.

Westerlund, J. (2008). Panel cointegration tests of the Fisher effect. *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), 193-233.

Yalçın, A. Z., & Çakmak F. (2015). Türkiye'de Kamu Sağlık Harcamalarının İnsani Gelişim Üzerindeki Etkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(4), 705-723.

- Yanar, R., & Şahbaz, A.** (2013). Gelişmekte Olan Ülkelerde Küreselleşmenin Yoksulluk ve Gelir Eşitsizliği Üzerindeki Etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(3), 55-74.
- Yaşar, E.** (2021). İhracat Çeşitlendirmesinin Belirleyicileri: Seçilmiş Ülkeler İçin Dinamik Panel Veri Analizi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(4), 1039-1054.
- Yıldız, F., & Sarısoy, S.** (2012). “OECD Ülkelerinde Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Çalışma”, *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*; 33(2), 517-540.
- Yılmaz, Ö., & Kaya, V.** (2005). Kamu Harcama Çeşitleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5(9), 257-271.
- Yılmaz, Ş.** (2011). İktisat Terimleri Sözlüğü. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları*, 1037. Terim Sözlükleri Dizisi;6, 648.
- Yunus, S.** (2023). Analysis Of The Effect of Education, Health Expenditures And Per Capita Income To Human Development Index In Central Sulawesi Province For The Period 2015-2019. *Devotion: Journal of Research and Community Service*, 4(1), 503-514.
- Yurgiden, H.** (2018). *Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman.
- Yüksel, C., & Songur, M.** (2011). Kamu Harcamalarının Bileşenleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Ampirik Bir Analiz, 1980-2010. *Maliye Dergisi*, 161, 365-380.